

Олександр НАРОВЛЯНСЬКИЙ

ОСНОВИ ПРАВознавства

9

Ухвалена 28 червня 1996 року
на 5 сесії Верховної Ради України
II скликання.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Олександр Наровлянський

ОСНОВИ ПРАВознавства

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Схвалено для використання в освітньому процесі

Київ
«Грамота»
2022

ВСТУП

Сьогодні ви вперше відкриваєте підручник із нового для вас предмета «Основи правознавства». Це не зовсім звичайний навчальний предмет. Крокуючи сторінками підручника, працюючи на уроках, ви вчитиметеся правильно діяти в різноманітних життєвих ситуаціях, знаходити вихід у складних обставинах, у яких не можна обійтися без допомоги законів та органів держави.

- *Пригадайте, чи доводилося вам, вашим батькам, знайомим або друзям потрапляти в ситуації, коли необхідно знати закони нашої держави, потрібна була допомога правоохоронців чи інших державних органів.*
- *Чи треба, на вашу думку, знати закони в цих ситуаціях?*

Напевно, кожному та кожній із вас доводилося мати справу із законами, навіть не здогадуючись про це. Чи можете ви вже зараз стати власником/власницею цінного майна? Як улаштуватися на роботу? Яка тривалість робочого часу? Як діяти, якщо придбана річ виявилася неякісною? Як захиститися від насильства чи образи? Чи можна залишити навчання та піти працювати? Як потрібно поводитися, якщо вас затримала поліція? У реальних життєвих ситуаціях ви, можливо, уже ставили собі ці та подібні запитання, шукали вихід із таких ситуацій. На всі ці та на чимало інших запитань ви отримаєте відповіді під час вивчення цього предмета.

Основна мета навчального курсу «Основи правознавства» — не завчити певні поняття чи норми правових актів, а навчитися діяти в різних життєвих ситуаціях, приймати правомірні рішення та реалізовувати їх.

На уроках із правознавства ви будете використовувати різноманітні цікаві форми роботи. Ви не лише слухатимете вчителя/вчительку, а й висловлюватимете свою думку, обговорюватимете різноманітні ситуації та проблеми.

Щоб устигнути зробити все на уроці, необхідно навчитися правильно працювати. Отже, запам'ятайте правила під час застосування деяких форм роботи на уроці.

«Мозковий штурм»

За його допомогою ви шукатимете рішення в певних ситуаціях, пропонуватимете своє бачення певних проблем.

1. Ви можете пропонувати будь-які, навіть абсурдні, на перший погляд, ідеї.
2. Під час «штурму» усі ідеї лише фіксують (на дошці, фліпчарті тощо), їх не можна критикувати й аналізувати.
3. Після завершення «штурму» усі запропоновані думки й ідеї розглядають та аналізують, можливе їхнє коментування.
4. Використовуючи аналіз (можливе коригування й систематизація пропозицій) визначте, на ваш погляд, правильне рішення.

Дискусія

1. Поважайте своїх опонентів і опоненток (тих, хто висловлює думку, відмінну від вашої).
2. Уважно вислуховуйте й не перебивайте інших.
3. Намагайтеся знайти в аргументах опонента/опонентки слабкі місця, а знайшовши, використайте їх під час доведення власної думки.
4. Продумайте свій виступ, чітко визначайте аргументи, докази своєї правоти.
5. Будьте готові погодитися з аргументами опонентів/опоненток, якщо вони переконливі.

Робота в парах або в малих групах

1. Швидко, чітко й організовано виконуйте вказівки вчителя (вчительки) щодо об'єднання в групи або пари.
2. Під час роботи в малих групах розподіліть обов'язки, визначте, хто керуватиме роботою групи, хто слідкуватиме за часом. Бажано доручити комусь із членів групи фіксувати думки учасників/учасниць.
3. Учні й учениці, які обговорюють проблему в малих групах чи в парах, не забувайте про інших, не заважайте їм занадто голосним обговоренням.

4. Обговоривши поставлені запитання, визначте, хто представлятиме вашу групу.
5. Не продовжуйте обговорення після завершення визначеного вчителем (учительською) часу. Уважно слухайте представників і представниць інших груп.

Розв'язання юридичних задач, аналіз ситуацій

1. Насамперед уважно ознайомтеся з умовами задачі, описом ситуації.
2. Усі обставини, подані в задачі, вважають такими, що відомі та безсумнівні.
3. Визначте обставини, які мають значення для розв'язання задачі (є юридично значущими).
4. Визначте, нормами якого нормативного акта вам потрібно користуватися, якою саме нормою.
5. Дайте відповідь на поставлені запитання, використовуючи визначені норми права.

Про те як брати участь в інших формах роботи на уроках, ви дізнаєтесь пізніше.

На уроках правознавства висловлюйте власну думку, незалежно від того, чи збігається вона з точкою зору інших, з тим, що написано в підручнику, адже сформулювати та захистити власну думку — одне з найважливіших умінь, яке ви маєте сформувати на уроках. Таке вміння є обов'язковим і для пересічного громадянина/пересічної громадянки, і для професіоналів-юристів.

Для того щоб виконати поставлені завдання, необхідно навчитися працювати на уроках, використовуючи цей підручник. Він має стати вашою своєрідною «зброєю» в оволодінні знаннями та вміннями.

- Найважливіші поняття, терміни, цифри, правові норми виділені в підручнику **напівжирним шрифтом**.
- Визначення термінів і понять позначено піктограмою .
- Пояснювальний текст виділено *курсивом*.
- Витяги з документів і нормативних актів позначено піктограмою .
- Завдання підвищеної складності позначено зірочкою (*).
- Матеріал, що не призначений для запам'ятовування, з яким ви можете ознайомитися за бажанням, позначено піктограмою і подано на жовтому фоні.
- Цікаві факти з права позначено піктограмою і подано на рожевому фоні.

- Висновки й підсумки вивченого на уроці матеріалу подано на салатовому фоні.
- Завдання, які допоможуть вам перевірити знання, з'ясувати, якою мірою ви засвоїли вивчений матеріал, подано наприкінці кожного розділу.

Вивчення правознавства неможливе без використання текстів законів чи інших нормативних актів, які регулюють життя нашого суспільства. Актуальну інформацію про них вам допоможе отримати всесвітня мережа «Інтернет». Найнадійнішим джерелом є сайт парламенту нашої держави — Верховної Ради України, який можна знайти за адресою: rada.gov.ua. Зайшовши на сайт Верховної Ради України, натисніть кнопку «Законодавство» у верхньому рядку меню. Якщо вам треба знайти певний документ, натисніть у віконці кнопку «Пошук за реквізитами» — і ви побачите пошукову форму.

Укажіть назву документа, якщо ви знаєте, інші пошукові елементи — орган, який прийняв документ, його вид (закон, указ, інструкція тощо), дату прийняття, номер.

Якщо ви хочете ознайомитися з документами, прийнятими останнім часом, натисніть кнопку «Надходження законодавства» — і ви побачите документи, які включено до цієї бази даних поточного дня.

Крім цього, варто знайти такі сайти: <http://www.president.gov.ua/> — сайт Президента України; <http://www.kmu.gov.ua/> — урядовий портал — сайт Кабінету Міністрів України; <https://minjust.gov.ua/> — сайт Міністерства юстиції України; <http://mon.gov.ua/> — сайт Міністерства освіти і науки України.

Автор

Розділ 1

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

§ 1. Загальна характеристика держави

1. Причини виникнення держави

- *Пригадайте з курсу історії, як було організоване первісне суспільство. Яку назву мав колектив первісних людей? Хто керував колективом?*

Первісні люди жили стадом, разом добували їжу та захищалися від небезпек. Найдосвідченішого й найрозумнішого обирали вождем, якого знав кожний, адже колектив людей був невеликим. Одноплемінники прислухалися до нього, виконували його накази. Для цього вождю не потрібно було вдаватися до насильства чи примусу, достатньо було особистого авторитету. Кожний член людського стада чи племені розумів, що саме спільна праця під керівництвом найдосвідченішого дасть змогу всім вижити.

Минав час, змінювалися покоління, розвивалося суспільство. Поступово серед людей виникла нерівність — з'явилися багаті та бідні, одні племена й народи завойовували інші. Життя людей ускладнилося. На цьому етапі вже недостатньо було лише авторитету, адже не завжди члени великого колективу добре знали одне одного. У цей час людську громаду не завжди очолював найдостойніший, а, часом, той, хто отримав це право за походженням, за майновим станом, навіть силою. Щоб примусити виконувати свою волю, іноді треба було застосовувати насильство.

Крім того, керувати колективом, який суттєво збільшився, стало набагато складніше, ніж раніше. Необхідно було створити певний механізм, який виконував би ці складні завдання. Так виникла держава.

Учені й досі сперечаються про те, як виникла держава. Існує чимало різноманітних теорій щодо її походження: *теологічна* (держава створена за Божим велінням); *патріархальна* (пояснює виникнення держави як наслідок розвитку й перетворення сім'ї), *договірна* (держава виникає внаслідок досяг-

нення певних домовленостей між людьми), *теорія насильства* (держава виникає внаслідок завоювань, коли з'являється потреба утримати захоплене плем'я чи рід у покорі), *соціально-економічна* (держава виникає внаслідок розвитку виробництва, знарядь праці та соціальних змін, які відбуваються); *космічна* (державу створено на Землі прибульцями-інопланетянами) тощо.

2. Поняття й ознаки держави

- *Уявіть, що ви прибули в невідому країну й бажаєте визначити, чи можна її називати державою. Які ознаки держави? Для відповіді на це запитання пригадайте, як ви визначали поняття «держава», вивчаючи історію.*

Поняття «держава» — одне з основних у правознавстві.

Держава — це особлива форма організації суспільства за допомогою спеціального апарату управління, який захищає інтереси населення певної території, регулює взаємини між членами суспільства, зокрема за допомогою примусу.

Давайте з'ясуємо, які ознаки властиві державі, що відрізняє її від інших людських утворень або суспільних об'єднань (*див. схему 1*). Обов'язковим для кожної держави є *суверенітет*. Це означає, що вона здійснює верховну владу на своїй території, може видавати обов'язкові для виконання закони й розпорядження. Влада держави поширюється на всю територію країни та все населення. Виявом суверенітету є також здійснення від імені держави правосуддя на її території. Зовнішній суверенітет держави виявляється в незалежності її від інших держав.

Суверенітет — це можливість держави самостійно розв'язувати всі питання свого внутрішнього життя й зовнішніх відносин, здійснювати владу та правосуддя на своїй території.

Кількість суверенних країн у світі постійно зростає. Перед початком Другої світової війни існувала 71 незалежна держава, у 1947 р. — 81, у 1995 р. — майже 190. Після Другої світової війни незалежність отримали понад 100 територій. Нині членами найбільшої та найавторитетнішої міжнародної організації — Організації Об'єднаних Націй (ООН) — є 193 країни, ще дві (Ватикан і Палестина) є країнами-спостерігачами.

Проте й тепер у світі ще існують території, які не мають суверенітету. ООН визначає 16 несамоврядних територій, що перебувають під управлінням інших держав. Це, зокрема, Бермудські острови, територія Монтсеррат, Фолклендські острови тощо.

У первісному суспільстві всі його члени могли брати участь у діяльності органу, що здійснював владу, — народних зборах, у забезпеченні виконання рішень цього органу, у захисті своєї території. З появою держави з'являються спеціальні органи, що здійснюють владу від її імені. Влада представляє інтереси насамперед окремої групи людей. **Поява відокрем-**

леного від суспільства державного апарату, що здійснює лише управління державою та діє в інтересах певної частини суспільства, також є ознакою держави. Такий апарат називають *публічною владою*. З розвитком держави функції цього апарату дещо змінилися, у багатьох країнах він нині діє в інтересах абсолютної більшості людей, проте відокремлений державний апарат зберігається.

Щоб виконувати свої функції, держава повинна мати органи, які забезпечать реалізацію владних функцій, — *апарат примусу*. Це, зокрема, спеціальні «силові» структури — органи внутрішніх справ, служба безпеки, суд, прокуратура тощо. Щоб забезпечити виконання державних рішень, вони використовують різні засоби, у разі потреби й примусові. *Наявність апарату примусу* — також ознака держави. Кожна держава визначає певні соціальні норми, правила поведінки, які є обов'язковими для всіх. Ці норми дістали назву *право*¹; його наявність є обов'язковою ознакою держави. *Наявність системи права* — ще одна ознака держави.

До утворення держави людей поділяли за їхнім походженням, належністю до певної родини, племені тощо. Після появи держави визначальною стала належність людини до спільноти, яка проживає на певній території. Отже, ознакою держави є *поділ населення за територіальним принципом, наявність чітко визначеної території, обмеженої кордонами*. У кожній державі існує *податкова система*, що організовує збирання податків, за рахунок яких фінансується держава.

З історії українського права

Ярослав Мудрий (близько 978–1054) — великий князь київський (1019–1054), за князювання якого Київська держава досягла найвищого розвитку. Під його керівництвом було видано першу письмову збірку правових норм «Руську правду». За часів Ярослава в Києві було створено одну з найбільших бібліотек тогочасного світу; збудовано Софійський собор, який зберігся до сьогодні. Нині однією з найвищих нагород України є орден Ярослава Мудрого.

Схема 1

¹ Докладніше про право йтиметься далі.

Більшість держав мають **збройні сили**, які забезпечують їхню зовнішню безпеку, захист від зовнішніх ворогів. Для сучасних держав характерна також наявність **державних символів** — прапору, гімну, герба, іноді державного девізу. У більшості держав існує власна грошова система, визначена державна мова.

3. Державна влада

- *Пригадайте, чи доводилося вам бути в ситуаціях, коли хтось впливав на ваші дії, визначав вашу поведінку.*

Владою називають можливість і здатність людини або групи людей здійснювати свою волю, нав'язуючи її, у разі потреби, суспільству чи іншим людям.

«Влада» — поняття дуже різнопланове, його можуть застосовувати в багатьох сферах. Розрізняють кілька видів влади. Якщо батьки не дозволяють вам піти гуляти, поки не зроблені уроки, або визначають час, коли ви маєте повернутися додому з прогулянки, вони застосовують *сімейну владу*, що ґрунтується на їхньому авторитеті та життєвому досвіді. Глава церкви, звертаючись до прихожан із настановами, може суттєво вплинути на їхні дії та рішення. Це він зробить завдяки *духовній владі*. Власник підприємства встановлює обов'язкові для всіх працівників правила внутрішнього розпорядку, застосовуючи *економічну владу*.

У всіх наведених випадках влада поширюється на чітко визначене коло осіб: сімейна влада — на членів сім'ї; духовна — на прибічників певної релігії, членів відповідної релігійної громади; економічна — на економічно залежних людей (у наведеному прикладі — на працівників відповідного підприємства). І жодний із представників цих видів влади не може застосувати примус, щоб домогтися виконання своїх вимог.

Особливим видом влади є *державна влада*, яку здійснює держава.

Державна влада — це різновид влади, що здійснюється державою та її органами. Вона полягає в здатності та можливості державних органів підпорядковувати поведінку й діяльність людей та об'єднань, що перебувають на її території.

Законні рішення, вимоги державної влади є *загальнообов'язковими*. У своїй діяльності державна влада *може застосовувати примус*. У класовому суспільстві державна влада виражала інтереси певної групи населення, значною мірою захищала її панування. Але з розвитком демократії, формуванням демократичного суспільства завдання державної влади змінюється — вона має захищати інтереси більшості в суспільстві, регулювати взаємини між людьми, забезпечувати права всіх людей. Нині основним для державної влади є не захист прав окремого панівного класу, а утвердження загальнолюдських цінностей, загальновизнаних прав людини.

4. Функції держави

Основні напрями діяльності держави, що забезпечують здійснення завдань, заради яких вона створена, називають **функціями держави**.

Держава має чимало різноманітних функцій, їх поділяють за певними критеріями (див. схему 2).

Схема 2

Держава здійснює свої функції як на власній території, так і за її межами. За сферою діяльності функції держави поділяють на внутрішні й зовнішні.

Головною внутрішньою функцією сучасної демократичної держави є **забезпечення прав і свобод людини, створення кожному члену суспільства належних умов для існування**. Її можна назвати соціальною. Для цього держава дбає про розвиток виробництва, його регулювання, тобто виконує *господарську, або економічну, функцію*. Участь держави в економічній діяльності залежить від багатьох чинників — її типу, соціально-економічної системи тощо.

Важливими функціями держави є **забезпечення законності та правопорядку, регулювання взаємин між членами суспільства, розроблення норм суспільних відносин**. Серед функцій держави виокремлюють **культурно-виховну** — сприяння розвитку культури, науки й освіти.

Важливими функціями держави протягом багатьох століть було утвердження влади панівних верств населення, які становили меншість. Проте поступово вона втрачає свою роль. Натомість у сучасному світі з'явилася нова функція держави — **екологічна**. Коли повсякденно виникає реальна загроза існуванню людства внаслідок забруднення навколишнього середовища, лише держава зі своїми можливостями здатна вирішити чимало нагальних екологічних проблем.

Держава виконує також певні функції за межами своєї території, зокрема забезпечує **захист суверенітету, незалежності** від будь-яких посягань. Кожна держава прагне розвивати **міжнародні відносини**, як політичні, так і економічні, налагоджує співробітництво з іншими країнами в галузі екології, правопорядку тощо. Це — **зовнішні функції** держави.

Названі функції належать до основних функцій держави. Крім того, функції держави поділяють за часом їхньої дії. Усі функції, про які йшлося, є *постійними функціями* держави. А от ліквідація наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, мобілізація економіки для відсічі агресору при нападі на державу є *функціями тимчасовими* (хоча, на жаль, першу з них держава буде виконувати досить довго).

Одним із результатів розвитку суспільства є держава. Вона має певні ознаки: відокремлену територію, державний апарат, зокрема органи примусу, податкову систему та систему права. Важливою ознакою держави є її суверенітет.

Держава виконує **внутрішні** та **зовнішні** функції.

З давніх-давен одні люди мали змогу впливати на інших, мали над ними владу. Особливий вид влади — *державна*, яка є загальнообов'язковою, здійснюється державою та її органами.

Запам'ятайте: держава, суверенітет, влада.

Подивіться в інтернеті

<http://www.un.org/en/member-states>; <http://www.un.org/ru/member-states> — список держав – членів Організації Об'єднаних Націй; <http://www.un.org/decolonization/nonselfgovterritories.shtml>; <http://www.un.org/en/decolonization/nonselfgovterritories.shtml> — список несамоверховних територій світу.

Запитання та завдання

1. Які ознаки держави ви знаєте?
2. Що таке *суверенітет*? У чому він проявляється?
3. Які функції виконує держава?
4. Що таке *влада*?
5. Чи завжди в історії людства існувала влада?
6. Які види влади вам відомі?
- 7*. Наведіть приклади з вашого життєвого досвіду, коли щодо вас застосовували владу. З яким видом влади ви мали справу?
- 8*. Порівняйте державу та додержавне суспільство. Заповніть таблицю в зошиті.

	Додержавне (первісне) суспільство	Держава
За яким принципом (за якою ознакою) відбувається поділ людей		
Хто здійснює владу		
Чи застосовується насильство, примус для управління суспільством		
Чи існує апарат публічної влади		

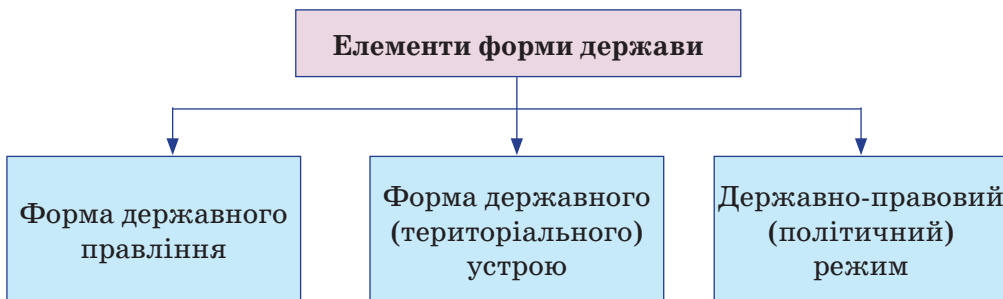
- 9*. Чому, на вашу думку, виникла держава? Які завдання вона виконувала? Для відповіді скористайтеся знаннями з історії та літератури тощо.
- 10*. На підставі ознак держави проаналізуйте, чи була Україна державою до 1991 р., чи мала вона суверенітет.
- 11*. Як, на вашу думку, змінюється співвідношення між різними функціями держави на сучасному етапі? Доведіть свою думку.
12. Визначте, у яких із зазначених випадків є виявлення влади. Визначте види цієї влади (там де вона є).
- Троє дев'ятикласників домовилися піти після уроків у кінотеатр;
  - поліція зупинила порушника Правил дорожнього руху й оформила протокол;
  - Верховна Рада України прийняла новий закон;
  - учениця 9 класу подарувала подрузі книжку на день народження;
  - священник звернувся до своїх прихожан із закликом утриматися від уживання м'ясних страв під час посту;
  - директор підприємства видав наказ про перенесення вихідного дня;
  - батько заборонив доньці йти гуляти після 21.00.
13. Опишіть уявну казкову державу, у якій ви хотіли б жити.

§ 2. Форма держави

1. Форма держави

Нині у світі налічують майже 200 держав. Кожна з них неповторна. Однак між різними державами є певні спільні ознаки. Для того щоб класифікувати держави, визначати спільне й особливе в побудові й управлінні різних держав, використовують поняття «форма держави». Форма держави має три елементи: форму правління, форму державного (територіального) устрою й державно-правовий (політичний) режим (див. схему 3).

Схема 3

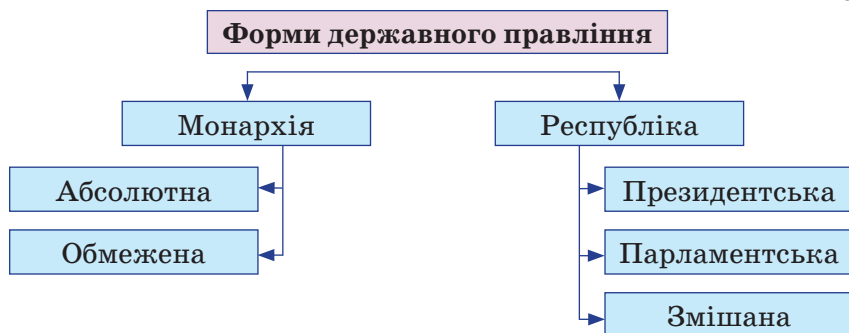

2. Форма правління

Першою складовою форми держави є форма правління. **Форма правління** визначає організацію влади в країні, порядок утворення, взаємодії органів влади й управління.

Відповідно до цих ознак, держави поділяють на *монархії* й *республіки* (див. схему 4).

Схема 4

- Пригадайте визначення понять «республіка» і «монархія», відомі вам з курсу історії.

Влада в монархії належить одній особі — монарху — королю, царю, султану, еміру, імператору тощо. Назва залежить від історичних традицій кожної держави. Монарх, як правило, отримує владу в спадщину, у багатьох випадках його владу оголошують священною та вважають даною Богом. Монарх є символом своєї держави. Монарх не несе відповідальності перед своїми підданими.

Монархія — форма державного правління, за якої вся влада в державі належить одній особі та, як правило, передається в спадок.

Монархії є абсолютні й обмежені (див. схему 4). В **абсолютній монархії** вся необмежена (абсолютна) влада належить монарху (королю,

Королева Великої Британії
Єлизавета II

царю, імператору, султану тощо), його повноваження поширюються на всі суспільні відносини в країні. Такими були Англія та Франція до буржуазних революцій, Російська імперія, до складу якої протягом тривалого часу входила частина території сучасної України.

В **обмеженій монархії** влада монарха більшою чи меншою мірою обмежена законом (конституцією) і парламентом, який обирає народ. Прикладами сучасних обмежених монархій є Велика Британія, Іспанія, Японія тощо.

Абсолютні монархії поділяють на деспотичні та теократичні.

У **деспотичній монархії** монарх має абсолютну, тобто необмежену владу, яка ґрунтується на самоправстві володаря й виключає існування органів за-

конодавчої, виконавчої, судової або релігійної влади.

Сутність **теократичної монархії** стає зрозумілою з назви. *Теократія* (з грецьк. *влада Бога*) — форма організації державної та місцевої влади, за якою вона належить церкві й духовенству. Нині у світі існують дві теократичні монархії — Саудівська Аравія та Ватикан, у яких світська та духовна (релігійна) влада належать одній особі.

Серед обмежених монархій виокремлюють дуалістичні (представницькі) і парламентарні (конституційні).

У **дуалістичній монархії** (від латин. *dualis* — подвійний) главою держави є монарх, який очолює (реально чи лише формально) виконавчу владу. Парламент у дуалістичній монархії приймає закони, але водночас силу закону мають і рішення монарха. Уряд несе відповідальність перед монархом, парламент не може відправити уряд у відставку. Такими є країни: Кувейт, Непал, Йорданія, Ліхтенштейн. Нині найбільш поширеними є **парламентарні монархії** — більшість сучасних монархій Європи. У них існує парламент, який формує уряд. У такій державі монарх позбавлений права видавати закони, не бере безпосередньої участі в роботі уряду. Рішення монарха в парламентарній (або конституційній) монархії набуває чинності лише в разі його підписання главою уряду або відповідним міністром. Таке підписання має назву **контрасигнація** (контрасигнування).

У республіці, на відміну від монархії, джерелом влади є народ. Органи влади формують шляхом виборів і мають певний строк повноважень. У республіці представники влади несуть юридичну та політичну відповідальність за свої дії, дехто може бути відправлений у відставку.

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади є народ, представників та органи влади обирають на певний термін. Вони несуть відповідальність за свої дії.

Республіки поділяють на парламентські, президентські та змішані (див. *схему 4*).

У **парламентській республіці** формування уряду здійснює парламент, уряд підзвітний йому (Німеччина, Італія тощо). Президента в такій республіці здебільшого обирає парламент. Він має переважно представницькі функції.

Парламент
Німеччини — бундестаг

Для *президентської республіки* (США, Бразилія, Мексика тощо) притаманне те, що президента обирають загальними виборами. Він очолює та формує уряд. Уряд несе відповідальність перед президентом, складає повноваження перед новообраним президентом.

Змішана республіка поєднує ознаки як президентської, так і парламентської республіки. Нині саме така форма республіки набула найбільшого поширення. У такій республіці уряд і президент спільно формують парламент. Змішаними республіками є Франція, Австрія, Польща, Румунія тощо.

Нині у світі існує майже 140 республік і приблизно 30 монархій. Найдавнішими республіками в історії вважають Афіньську та Спартанську в Стародавній Греції (V–IV ст. до н. е.), Римську республіку (V–II ст. до н. е.).

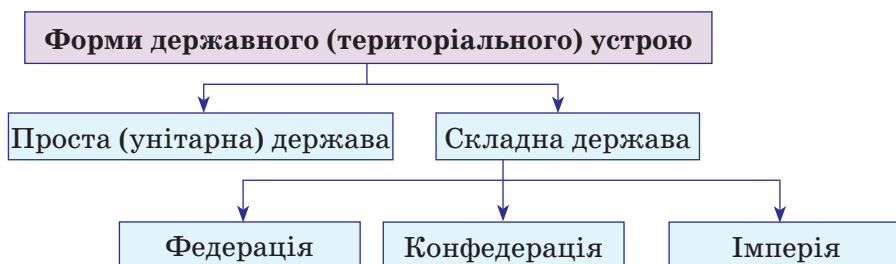
Більшість сучасних монархій (з них 14 знаходяться в Азії, 12 — у Європі, 3 — в Африці й 1 — в Океанії) — обмежені. Але Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Бруней, Катар і Ватикан залишаються абсолютними монархіями.

Хоча в більшості монархій глава держави отримує владу в спадок, існують монархії, де монарх отримує владу внаслідок виборів. Так, Папу Римського — главу теократичної монархії Ватикан і Римської католицької церкви — обирає конклав — зібрання вищого католицького духовенства. Виборною монархією називають іноді Малайзію, главу якої — верховного правителя — обирають на засіданні Ради правителів строком на п'ять років. Варто зазначити, що король Малайзії відіграє здебільшого ритуальну роль, основні функції управління виконують парламент і прем'єр-міністр. Найдавнішою із сучасних монархій є японська, її, за деякими даними, було встановлено ще в 660 р. до н. е., у Європі — данська, яка існує з 899 р.

3. Форма державного устрою

Державний (територіальний) устрій визначає внутрішню територіальну організацію держави, взаємодію центральних і місцевих органів влади. За державним устроєм виокремлюють прості (унітарні) (з латин. *unitas* — єдність) і складні держави (див. схему 5).

Схема 5

В *унітарній державі* частини держави — територіальні одиниці — області, департаменти, землі, штати тощо — не мають навіть елементів суверенітету. У них відсутні власні, окремі від загальнодержавних, закони, громадянство та податки. Територію унітарної держави вважають цілісною. В унітарній державі, як правило, діють єдина конституція та закони, створена єдина система державних органів. У міжнародних відносинах унітарна держава — єдине ціле. Унітарними державами є Польща, Фінляндія, Данія, Франція тощо. Відповідно до Конституції, унітарною є Україна.

На відміну від унітарних держав, у *складних державах* її складові мають певні ознаки суверенітету, а частину своїх повноважень вони передають центру.

Складні держави поділяють на федерації, конфедерації та імперії (див. *схему 5*).

Федерація (з латин. *foederatio* — союз, об'єднання) — форма державного устрою, за якого держава складається з державних утворень, що мають певну політичну самостійність, однак передають частину своїх прав і суверенітету органам федерації. У федеративній державі кожна складова частина — земля, провінція, штат тощо — має певні особливості законодавства, судочинства, але всі вони зберігають цілісність держави. У федеративній державі, як правило, існують органи законодавчої, виконавчої та судової влади як в окремих складових частинах (суб'єктах федерації), так і в державі в цілому. При цьому законодавство країни чітко визначає компетенцію органів кожного рівня. Прийняті в межах повноважень, компетенції, рішення загальнодержавних (федеральних) органів влади обов'язкові для суб'єктів федерації та їхніх органів влади, а нормативні акти (і, зокрема, загальнодержавна конституція) федерації мають вищу юридичну силу, аніж нормативні акти окремих частин держави. Характерним для федерації є подвійне громадянство: кожний громадянин окремого суб'єкта федерації одночасно є й громадянином держави в цілому. У федерації існує єдина грошова одиниця. Окремі федерації, як правило, не можуть самостійно брати участь у міжнародних відносинах, кордони між її суб'єктами мають значною мірою умовний характер. Нині федераціями є, зокрема, Німеччина, Росія, США тощо.

Конфедерація — союз суверенних держав, які об'єднуються для досягнення певної, чітко визначеної мети в окремій сфері державної діяльності (як правило, тимчасової). Конфедерація діє на підставі договору, при цьому кожна із частин конфедерації зберігає власний суверенітет. У конфедерації не існує спільної конституції, спільної судової та фінансової системи. Кожна з держав — членів конфедерації зберігає власний суверенітет і має право в будь-який час вийти з її складу. Конфедерації створюють здебільшого для виконання окремих завдань (оборони, торгівлі тощо). Вони, як правило, мають нестійкий характер, швидко розпадаються (так сталося з Об'єднаною Арабською Республікою (1958–1968 рр.), до

складу якої входили Сирія та Єгипет) або перетворюються на федерації (саме так сталося із США, які на початковому етапі свого розвитку були конфедеративним утворенням).

У світі існує чимало федеративних держав. Це такі держави, як Австралія, Австрія, Аргентина, Бельгія, Індія, Канада, Мексика, Пакистан, Південно-Африканська Республіка тощо.

Одна з останніх в історії справжніх конфедерацій була створена Сенегалом і Гамбією в лютому 1982 р. й отримала назву Сенегамбія. Однак у вересні 1989 р. вона розпалася.

Нині конфедерацією, за офіційною назвою, є Швейцарія (повна назва — Швейцарська Конфедерація), але за змістом швейцарської конституції вона є федеративною державою.

Імперія (з латин. *imperium* — влада, панування) — форма державного устрою, за якого до складу держави належать окремі частини, які були приєднані насильницьким шляхом, унаслідок поглинання незалежних досі держав або їхніх частин. Складові частини імперії не мають власного суверенітету, не можуть за власним бажанням вийти з її складу. Характерною є різниця в правах центральної частини держави — метрополії — і підкорених частин (колоній). Імперія — форма державного устрою, яка здебільшого залишилася в історії. Саме такими були Римська, Османська, Британська імперії тощо. Остання з них у XX ст. перетворилася на співдружність незалежних держав, до якої входить понад 40 держав (серед них такі великі, як Індія, Канада тощо).

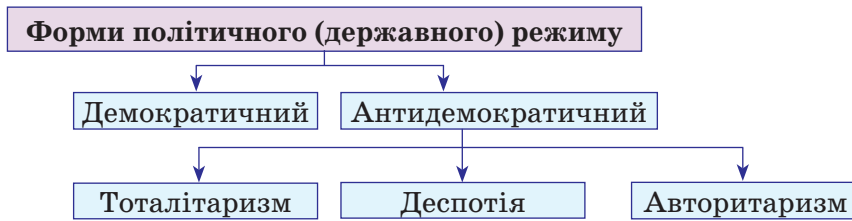

За час своєї історії Україна входила до складу різних за своїм державним устроєм і формою правління держав. У XIX ст. територія сучасної України входила до складу Австро-Угорської та Російської імперій, які були абсолютними монархіями. Після 1917 р. західні землі України опинилися в складі Польщі, яка була унітарною державою, республікою. Інша частина України, що на той час мала назву Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), у 1922 р. ввійшла до складу новоутвореної федеративної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

4. Політичний (державний) режим

Політичний (державний) режим визначає методи, за допомогою яких здійснюють владу в державі, способи та засоби, що для цього використовують.

Політичних режимів багато. Їх поділяють на демократичні й антидемократичні (див. *схему 6*). Більшість держав намагається забезпечувати панування демократії, діяти відповідно до вимог, що характеризують демократичне суспільство.

Демократія (з грецьк. *demokratia* — влада народу, *demos* — народ, *cratos* — влада) — форма державного режиму, за якого державна влада здійснюється на основі рівноправної участі громадян в управлінні державою, гарантоване дотримання їхніх прав і свобод відповідно до міжнародних стандартів прав людини.

У **демократичній державі** основним джерелом влади є народ. Державна влада здійснюється на основі її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. У демократичній державі гарантують і забезпечують реальну рівність усіх громадян перед законом, реалізацію проголошених прав і свобод. Щоб створити можливості для участі всіх громадян в економічному й політичному житті, демократична держава забезпечує існування різних форм власності, свободу діяльності політичних та інших об'єднань, розмаїття політичного життя (або плюралізм). У демократичній країні створюються умови для верховенства права та незалежності правосуддя.

На відміну від демократичної держави, в **антидемократичних суспільствах** громадяни позбавлені можливості брати участь у вирішенні державних питань або ця участь є формальною. Здебільшого в таких країнах утверджується влада однієї особи (або групи осіб), партії, ідеології, інші зазнають переслідувань. В антидемократичних державах права особи не гарантовані, вони постійно обмежуються. Іноді виокремлюють види антидемократичних режимів (див. схему 6).

Основні ознаки **тоталітарного режиму** — усеосяжний (тотальний — звідси й назва) контроль держави за всіма сферами суспільного життя, панування єдиної ідеології, однопартійна система, заборона опозиції.

Для **деспотії** характерним є зосередження в руках однієї особи (деспота — звідси назва) усієї влади, застосування надзвичайно жорстких методів управління державою, утиски прав і свобод людини.

Авторитаризму також притаманна значна концентрація влади в руках однієї особи або кількох осіб, безстроковий характер влади глави держави. За такого режиму немає політичної опозиції, управління здійснюють переважно шляхом віддання команд, без будь-якого обговорення.

Форма держави має три елементи — форму правління, форму державного устрою, політичний (державний) режим.

Форма правління характеризує порядок формування органів влади в державі та їхні повноваження.

Державний устрій визначає побудову держави, відносини між центральними та місцевими органами влади.

Політичний (державний) режим характеризується способами, які застосовують під час управління державою. Більшість країн світу прагне побудувати демократичне суспільство. У демократичних державах є система поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, забезпечується верховенство права й незалежність правосуддя, політичне й економічне розмаїття. У таких державах гарантують права та свободи всіх людей.

Запам'ятайте: форма держави, форма правління, державний устрій, політичний режим.

Подивіться в інтернеті

<http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php> — тексти конституцій держав світу українською мовою.

Запитання та завдання

1. У чому полягають особливості державної влади?
2. Що таке *форма держави*? Які елементи вона має?
3. Поясніть значення термінів: «форма правління», «політичний (державний) режим», «державний устрій».
4. Що таке *демократія*? Які ознаки вона має?
5. Наведіть приклади держав із різним політичним режимом, формою правління, державним устроєм, що існують нині або відомі з історії.
- 6*. Використовуючи знання з історії та географії та додаткові джерела, заповніть таблицю в зошитах.

Країна	Форма правління	Форма державного устрою	Форма політичного режиму
США			
Велика Британія			
Франція			
ФРН			
Україна			

- 7*. Визначте форми правління державного устрою та політичного режиму держав, які подані нижче.

а) Кожні чотири роки в державі проводять вибори парламенту. Після виборів парламент формує уряд на чолі з прем'єр-міністром. Держава поділяється на області, котрими керують глави адміністрацій, яких призначає уряд держави.

- б) Державу очолює імператор, усі закони набувають чинності після затвердження парламентом і підписання імператором. Парламент обирають строком на 5 років. До парламенту входять представники 12 штатів, кожний з яких має власний уряд і законодавство.
- в) Влада в країні перебуває в руках правителя, який очолив державу внаслідок військового перевороту. Дію конституції тимчасово зупинено. Крім центральної провінції, до складу держави входять три території, захоплені внаслідок агресії. Є обраний парламент, але його влада дуже обмежена.
- 8*. Проаналізуйте сучасний стан нашої країни щодо відповідності вимогам демократичного суспільства. Запропонуйте шляхи та заходи, що, на вашу думку, забезпечать удосконалення демократії в Україні.

§ 3–4. Поняття та види соціальних норм

- *Висловте свою думку щодо врегулювання взаємин між людьми в ситуаціях, зображених на ілюстраціях.*

1. Соціальні норми

Кожний/кожна з вас знає різні правила, які регулюють взаємини між людьми. На дорогах діють Правила дорожнього руху, на хокейному майданчику — спортивні правила (правила змагань).

Правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в людському суспільстві та встановлені державою, суспільством, об'єднаннями громадян/громадянок тощо, називають **соціальними нормами**.

Соціальні норми дуже різноманітні. Їх можна розрізнити за змістом, сферою регулювання — політичні норми, норми культури, естетичні норми, технічні норми тощо. Соціальні норми можна розрізнити за суб'єктами їхнього установаження та охорони, за способами закріплення тощо (див. *схему 7, с. 22*).

Протягом багатьох десятиліть, а іноді й століть формуються *звичаї* та *традиції*. Саме завдяки традиціям ми святкуємо день народження чи Новий рік, за звичаями відзначаємо весілля або ювілеї. Звичаї та традиції суттєво відрізняються в різних державах, різних народів та етнічних групах. Ці соціальні норми закріплено здебільшого у свідомості людей. Людина самостійно вирішує, чи дотримуватися тих чи інших традицій та звичаїв, і в разі їхнього недотримання її в деяких випадках чекає лише громадський осуд.

- *Наведіть приклади традицій і звичаїв, притаманних українському народу й іншим народам, відомих із власного досвіду та з повідомлень засобів масової інформації.*

З появою релігії та вірувань з'являються й відповідні *релігійні норми*. Їх установлено відповідно до священних книг, рішень вищих органів релігійних конфесій. Ці норми вважають похідними від вищих сил — Бога. Вони є дійсними лише для прихильників тієї чи іншої релігії, а в разі недотримання релігійних норм людину можуть відлучити від церкви, піддати анафемі (прокляттю), застосувати інші релігійні заходи впливу.

- *Які релігії та релігійні норми вам відомі? Пригадайте, які священні книги різних конфесій ви знаєте.*

Нині в державі існує багато різних громадських організацій та об'єднань, які мають регулювати своє внутрішнє життя, взаємини між членами колективу. Вони визначають порядок прийому до об'єднання

громадян, порядок формування керівних органів та їхньої діяльності, інші внутрішні норми таких об'єднань. Зрозуміло, що ці норми стосуються лише тих, хто є членами відповідних об'єднань громадян. Такі норми називають **корпоративними нормами**. До них належать норми статутів політичних партій, громадських організацій тощо.

Досить часто в житті ви використовуєте норми моралі. **Мораль** — це норми, засновані на співвідношенні критеріїв добра і зла, порядності й непорядності, людяності і жорстокості. Норми моралі підтримує суспільство, за їхнє порушення настає моральний і громадський осуд.

2. Поняття та ознаки права

Серед багатьох правил, які існують у людському суспільстві, є особливі, які встановлює держава. Такі правила отримали назву **норми права**.

Що таке *право*? Це слово має два значення. З одного боку, право розуміють як можливість для людини щось робити: кожний із вас має право безоплатно навчатися, лікуватися, звертатися до державних органів для захисту своїх інтересів. Ваші батьки мають право на власність, зокрема на житло, своєчасне отримання заробітної плати, ваші дідусь і бабуся мають право отримувати пенсію. Можливість особи задовольняти свої потреби законним шляхом називають **суб'єктивним правом**.

З іншого боку, право має ще одне, ширше, значення.

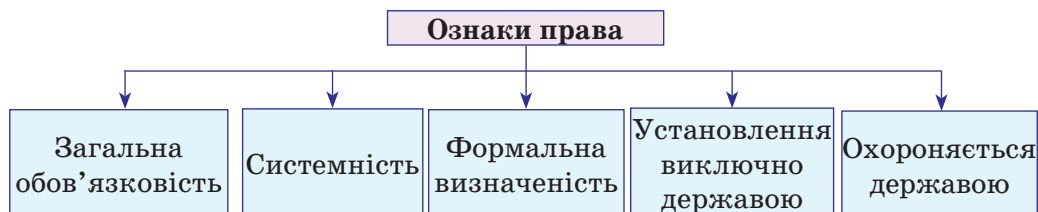

Об'єктивним правом називають систему загальнообов'язкових, формально визначених норм, правил поведінки, що встановлюються й охороняються державою та регулюють важливі суспільні відносини.

Саме це право вивчає наука «правознавство».

На основі наведеного терміна можна визначити певні ознаки, притаманні саме праву та його нормам (*див. схему 8*). На відміну від багатьох інших правил, норми права є *загальнообов'язковими* для всіх, хто перебуває на території держави, яка їх прийняла, незалежно від бажання, ставлення до права й держави. Ще одна важлива ознака норм права — їхня *формальна визначеність*. Це означає, що норми права закріплюють у чітких нормах і правилах поведінки, викладених здебільшого в спеціальних документах.

Схема 8

Право регулює найзагальніші, найважливіші взаємини між людьми, відносини між установами, організаціями, їхні відносини з державою. Право — вияв волі держави, *правові норми встановлює тільки держава*. Вона не лише запроваджує правові норми, а й забезпечує їхнє дотримання, використовуючи для цього, за потреби, апарат примусу, тобто саме *держава гарантує дотримання норм права*.

Важливо зазначити, що норми права мають *системний характер*, це — система норм. Норми, закріплені в різних правових актах, не існують незалежно одна від одної, вони узгоджуються між собою, не можуть суперечити одна одній, а, навпаки, повинні взаємодоповнюватися.

У світі існує чимало кумедних законів. Чи не найбільше їх у США. Ось лише деякі з них.

В окрузі Моухейв, штат Арізона, людина, яка вкрала мило, зобов'язана митися ним доти, поки воно повністю не буде використане.

За правилами, прийнятими в Данвіллі, штат Пенсильванія, стан пожежних шлангів підлягає перевірці за годину ... до початку пожежі.

У Холіоні, штат Массачусетс, людину покарають, якщо вона буде поливати галявину перед будинком під час дощу.

Один із міських декретів Сан-Франциско забороняє піднімати розкидані конфетти з метою їх повторного використання.

3. Джерела права

Як відомо, право — це система норм. Як з'являються та як закріплюються правові норми? Способи, форми вираження й закріплення правових норм називають *джерелами права* (див. схему 9).

Схема 9

Мабуть, найдавнішим із них є правовий звичай. Звичаї формуються протягом багатьох років, навіть століть, закріплюються у свідомості більшості людей, а потім визнаються державою або навіть світовим співтовариством. Раніше правовий звичай мав важливе значення, нині він здебільшого його втратив. Чимало правових звичаїв стали нормами пра-

вових актів. Так, правовий звичай недоторканності посланців, навіть ворогуючої держави, що існував у середньовіччі, у ХХ ст. було визнано більшістю держав світу, а пізніше закріплено в міжнародній угоді про недоторканність дипломатів.

Отже, *правові звичаї* — це соціальні норми, правила поведінки, що утворилися під час їхнього фактичного застосування протягом тривалого часу, а потім були санкціоновані державою.

В окремих державах, наприклад у США, Великій Британії, важливе значення має таке джерело права, як правовий прецедент. Суть його полягає в тому, що рішення з конкретної справи, прийняте судом чи державним органом, визнається зразком — прецедентом — для розв’язання подібних справ надалі. Здебільшого він застосовується тоді, коли є прогалина в праві й вона заповнюється цим рішенням.

Правовий прецедент (з латин. *praecedens, praecedentis* — той, що передує) — рішення компетентного органу держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації, визнане загальнообов’язковим для врегулювання аналогічних життєвих ситуацій у майбутньому.

Серед правових прецедентів і звичаїв, які нині діють у Великій Британії, є дуже різноманітні за змістом і значенням. Так, саме звичаєм визначено, що прем’єр-міністром країни стає лідер партії, яка перемогла на виборах до парламенту. Це не записано в жодному законі, але такого порядку дотримуються вже кількасот років. Також звичаєм встановлено, що голова палати лордів — лорд-канцлер — сидить на мішку з вовною; що парламентарі голосують не підняттям рук, а проходячи крізь різні двері.

Жодним законом у Великій Британії не визначено, як мають проводити мітинги та демонстрації, але ще на початку ХІХ ст. один з англійських судів прийняв рішення, яким установив порядок проведення зборів, мітингів і демонстрацій, що застосовується і тепер як прецедент.

Певне місце в системі джерел права посідає *нормативно-правовий договір*, суть якого полягає в тому, що правова норма є наслідком угоди або домовленості між різними органами чи посадовими особами. Прикладом такого документа є Конституційний договір, укладений у червні 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України; угоди, які укладають між Урядом України, профспілками й об’єднаннями роботодавців тощо.

Останнім часом зростає значення *міжнародно-правових актів* — договорів, що укладають між державами й визнаються ними як обов’язкові. Нині в Україні міжнародні договори стають складовою частиною внутрішнього законодавства, якщо Верховна Рада України дасть згоду на обов’язковість таких договорів. У цьому випадку вони діють на території України разом із законами України.

Іноді виокремлюють *релігійно-правові норми* (норми церкви, які держава визнає загальнообов’язковими, наприклад обмеження участі жінок у суспільному житті в деяких ісламських країнах).

Згідно з кримінальним кодексом Ірану, який ґрунтується на законах шаріату — законах ісламу, — упійманого вперше крадія карають ампутацією чотирьох пальців правої руки. Злочинця, крадія, упійманого вдруге, позбавляють усіх пальців на лівій нозі. Упійманого втретє чекає довічне позбавлення волі.

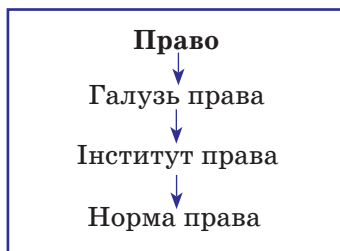
Основним джерелом права в більшості країн світу є **нормативно-правовий акт** — офіційний документ, прийнятий (виданий) уповноваженим на це суб'єктом у визначених законом формі та порядку, який установлює норми для невизначеного кола осіб і розрахований на неодноразове застосування.

Спільною особливістю всіх джерел, об'єднаних цим поняттям, є те, що нормативно-правовий акт видають органи держави, яким надано таке право. Він має точне формулювання, чітко й недвозначно визначає юридичні норми. Основними видами нормативно-правових актів є закони й підзаконні акти. Це джерело права є основним і в нашій державі.

4. Поняття та елементи системи права

Надзвичайно широке коло суспільних відносин регулюють правові норми, тому не дивно, що право має певну внутрішню структуру (*див. схему 10*).

Схема 10

З історії українського права

Кістяківський Богдан (1868–1920) — видатний український філософ і правознавець, доктор права, академік Української академії наук. Викладач, декан юридичного факультету Київського університету. Досліджував проблеми теорії держави та права, філософію права. Один із перших вітчизняних правознавців, який розробляв теорію правової держави.

Норми права регулюють відносини майже в усіх сферах суспільного життя. Саме правові норми визначають порядок улаштування на роботу та звільнення, відносини покупця з магазином, порядок спадкування, порядок укладання та припинення шлюбу, порядок притягнення до відповідальності злочинця й порядок отримання землі в оренду. Зрозуміло, що норми, які регулюють надзвичайно різні відносини, суттєво відрізняються.

Норми, які регулюють відносини в певній сфері суспільного життя, об'єднують у групи. З одного боку, їх об'єднує те, що вони

конституційне право

земельне право

цивільне право

адміністративне право

трудове право

сімейне право

кримінальне право

регулюють (одні норми стосуються праці людини, інші — сім'ї, треті — відносин щодо землі), — *об'єкт* правового регулювання. З іншого — ці групи відрізняються *методом* (способом), за допомогою якого правові норми регулюють відносини.

Якщо людина купує продукти в магазині чи на ринку, вона домовляється про придбання товару з продавцем. Діючи в межах закону, людина має певний вибір у діях (домовляється про ціну, кількість та якість товару тощо). Так само мають вибір у діях особи, які укладають шлюб. Учасники відносин рівні між собою. У цих випадках право дає вибір учасникам відносин. Такий метод регулювання називають **диспозитивним**, таким, що дає право вибору. А от коли йдеться про покарання злочинця — убивці, крадія, грабіжника, ніхто не дає злочинцеві вибір — відбувати покарання чи ні, так само ніхто не погоджує з людиною необхідність сплати податків. У цьому випадку правова норма не залишає людині вибору, навіть передбачає можливість застосування сили з боку держави, один з учасників має можливість нав'язувати свою волю іншому — йдеться про **імперативний** метод регулювання відносин.

Сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини в певній сфері суспільного життя за допомогою специфічного методу правового регулювання, називають **галуззю права**.

В Україні існує чимало галузей права.

- *Користуючись ілюстраціями-підказками (с. 27), висловте свою думку щодо того, які відносини регулює кожна із зазначених галузей права.*

Серед галузей права розрізняють: *конституційне* (або *державне*, яке встановлює основні норми існування та діяльності держави), *трудова* (регулює відносини, що виникають між працівником і роботодавцем або власником підприємства), *кримінальне* (установлює відповідальність за найбільш небезпечні порушення закону), *цивільне* (його норми регулюють деякі особисті, немайнові і майнові відносини), *сімейне* (регулює відносини, які стосуються створення сім'ї, стосунки між подружжям, а також між батьками та дітьми) і чимало інших.

До системи права належать також правові інститути. **Правовий інститут**, як правило, має більш вузький характер, ніж галузь, він об'єднує юридичні норми, що стосуються певного, чітко відокремленого виду суспільних відносин. Таким, наприклад, є *інститут виборів*, *інститут власності*, *інститут необхідної оборони* тощо. Інститут права може об'єднувати норми однієї галузі права — інститут купівлі-продажу (цивільне право), громадянства (конституційне право) або кількох галузей права (у цьому випадку говорять про *міжгалузевий інститут права*, наприклад інститут власності, що поєднує норми конституційного, цивільного та кримінального права).

Початковим елементом усієї правової системи є норми права — обов'язкові правила поведінки, що встановлені та підтримуються державою. Саме з них, як із «цеглин», складається «будинок» і правового інституту, і галузі права, і вся система права в цілому.

У штаті Флорида існує закон, згідно з яким злочинець зобов'язаний усно чи письмово попереджати жертву про майбутній злочин за 24 год до його скоєння. Порушення цього правила враховується судом як обтяжуюча обставина.

У Новому Орлеані не можна прив'язувати крокодила до пожежного гідранта на вулиці, а в Атланті — жирафа до телефонного стовпа.

У Балтиморі ви порушите закон, якщо візьмете із собою в театр... лева.

У штаті Техас заборонено стріляти з другого поверху готелю в бізонів.

На Алясці заборонено будити ведмедів, щоб їх сфотографувати.

Отже, відносини між людьми регулюються різноманітними соціальними нормами. Особливе місце серед них мають норми права, що регулюють найважливіші відносини між людьми, визначаються та підтримуються державою. Право регулює відносини між людьми, захищає їхні права й інтереси.

Джерелами права є нормативно-правові акти, правові звичаї, прецеденти, нормативно-правові договори, міжнародно-правові акти й релігійно-правові норми.

Система права включає галузі права, правові інститути та норми права. Правові норми — ті «цеглинки», з яких «будується» уся система права.

Запам'ятайте: *соціальні норми, право, галузь права, норма права, джерела права.*

Подивіться в інтернеті

<http://zakon.rada.gov.ua/laws> — база законодавства України на сайті Верховної Ради України.

Запитання та завдання

1. Що таке *соціальні норми*? Які види соціальних норм ви знаєте?
2. Поясніть поняття: «право», «галузь права», «інститут права», «норма права», «система права», «правовий прецедент».
3. Які ознаки об'єктивного права?
4. Назвіть відомі вам джерела (форми) права.
- 5*. Висловіть свою думку щодо того, яку роль відіграє право в житті суспільства.
6. Чим право відрізняється від інших соціальних норм?

7. Наведіть приклади моральних норм, які підкріплені чинними нормами права.
- 8*. Висловте свою думку щодо можливості функціонування держави без правових норм.
- 9*. Порівняйте різні джерела права й проаналізуйте їхні недоліки та переваги.
10. Наведіть приклади норм, що належать до різних галузей права, а також випадки, коли ви чи ваші знайомі, герої фільмів або літературних творів були учасниками соціальних відносин, у яких діяли різні соціальні норми.

Практичне заняття 1

Соціальні норми в житті людей

(Указівки щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель/вчителька.)

1. Використовуючи знання з історії, літератури й інших предметів, порівняйте відомі вам види соціальних норм. Заповніть таблицю в зошиті.

Види соціальних норм	Спосіб запровадження	Хто приймає (запроваджує)	Наслідки порушення	Форма закріплення
Норми моралі				
Звичаї, традиції				
Релігійні норми				
Норми права				
Корпоративні норми				

2. Визначте, які соціальні норми порушено в наведених нижче прикладах.
  - а) Школяр не прийшов на зустріч, про яку завчасно домовився з однокласником, хоча мав змогу це зробити;
  - б) християнин уживав м'ясо під час Великого посту;
  - в) футболіст перед матчем ужив заборонений препарат — допінг;
  - г) учень не придбав квиток, коли сідав в електричку;
  - г') на прохання бабусі допомогти їй онук відмовився і пішов гуляти;
  - д) член партії відмовився сплатити членські внески;
  - е) громадянка загубила свій паспорт.
3. Проаналізуйте подані ситуації. Визначте, які види соціальних норм діють у кожній із цих ситуацій, хто є учасником відносин, які виникають, чи порушено соціальні норми.
  - а) 15-річний дев'ятикласник уранці пішов до школи. Перейшовши вулицю на пішохідному переході, хлопець побачив на дорозі бездомне цуценя. Він вирішив погодувати його й купив у магазині булочку. Однак, захопившись грою із собакою, хлопець запізнився на перший урок.

- б) Дівчина запросила своїх друзів на день народження. Запрошені порадилися між собою та вирішили зробити спільний подарунок — замовили іменинниці великий торт і купили фотоапарат. Свято пройшло дуже добре, усі залишилися задоволені.
- в) Побачивши плакати однієї з політичних партій, юнак прийшов на мітинг щодо захисту лісового масиву, де планувалася забудова. Невдовзі хлопець написав заяву про вступ до цієї партії, яка після сплати ним вступного внеску була розглянута на зборах первинного осередку партії.
- г) Під час чемпіонату України з футболу сталося зіткнення двох гравців. Унаслідок цього один із них отримав складний перелом ноги. Незадоволені глядачі, уболівальники команди, у якій грав «потерпілий», улаштували бійку з персоналом стадіону, у яку втрутилася поліція.
- ґ) Готуючись до святкування Нового року, подружня пара купила ялинку, яку прикрасила у власній квартирі. Під час святкування їхній малолітній онук запалив бенгальську свічку, від якої ялинка спалахнула. Пожежу вдалося загасити рятувникам, яких викликали сусіди.
- д) Під час відвідування зоопарку школярі, за пропозицією екскурсовода, кинули тваринам шматок м'яса, а потім спостерігали за ними.
4. Уявіть, що ви — учасники певних соціальних відносин, у яких діють різні соціальні норми. Зімітуйте ці ситуації, проаналізуйте їх і визначте, як ви маєте в них діяти.

Перевірте себе

1. Пригадайте, що означають слова: *закон, мораль, право*.
2. Порівняйте різні види соціальних норм, різні джерела права.
3. Поясніть, чим норми права відрізняються від інших правил чи соціальних норм.
4. Наведіть приклади різних видів соціальних норм.
5. Визначте, про який вид джерела права йдеться в кожному з наведених прикладів.
  - А** Верховна Рада України схвалила Закон України «Про залізничний транспорт»
  - Б** Суд Великої Британії при вирішенні справи послався на рішення, прийняте королівським судом в подібній справі в 1876 р.
  - В** Іранський суд прийняв рішення про покарання громадянина, використовуючи норми, викладені в Корані (святій книзі мусульман)
  - Г** Президент України видав Указ «Про святкування ювілею м. Львова»
  - Д** Президенти України та Словаччини підписали договір про спрощення візового режиму
  - Е** Кабінет Міністрів України, об'єднання роботодавців України та Федерація профспілок України підписали Генеральну угоду на 2008 р. (про умови роботи найманих працівників)

Тестові завдання

1. Визначте, яке з поданих визначень відповідає поняттю «соціальні норми»
  - А** правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в людському суспільстві та встановлені державою, суспільством або об'єднаннями громадян

- Б** загальнообов'язкові формально визначені норми чи правила, які встановлені та підтримуються державою, регулюють найважливіші суспільні відносини, за порушення яких настає юридична відповідальність
- В** правила, які надають можливість фізичній або юридичній особі власними діями створювати, змінювати чи припиняти права й обов'язки громадян
2. Визначте, яка із зазначених ознак не є обов'язковою для держави
- А** наявність кордонів
Б наявність державних символів
В наявність системи права
Г наявність податкової системи
Д наявність території
3. Визначте, який із видів влади може використовувати примус
- А** сімейна
Б економічна
В духовна (релігійна)
Г державна
Д ідеологічна
4. Яка із зазначених функцій не притаманна сучасній державі
- А** забезпечення соціального захисту громадян
Б налагодження та розвиток міжнародних відносин з іншими державами
В захист територіальної цілісності та недоторканності території держави
Г підтримання панівного становища окремих верств населення
Д захист прав і свобод людини
5. Визначте, яка із зазначених ознак не є характерною для об'єктивного права
- А** системний характер
Б закріплення у свідомості більшості членів суспільства
В формальна визначеність норм
Г юридична відповідальність за порушення норм
Д загальна обов'язковість норм
6. Визначте, яке джерело права не діє в Україні
- А** нормативно-правовий акт
Б нормативно-правовий договір
В міжнародно-правовий договір
Г релігійно-правовий акт
7. Визначте, яка із зазначених дій є виконанням внутрішніх функцій держави
- А** громадянин К. замовив фотографії в лабораторії «Kodak»
Б посол України в США провів переговори з представником Державного департаменту щодо угоди про обмеження озброєнь
В співробітники поліції затримали озброєного злочинця, який зробив спробу пограбувати банк
Г громадська організація «Міжнародна амністія» опублікувала звіт про порушення прав людини в країнах світу за минулий рік
Д об'єднання профспілок України й об'єднання приватних роботодавців провели переговори щодо змісту генеральної угоди на наступний рік

8. Визначте, які із зазначених понять є формою державного устрою
- A** демократія
  - Б** диктатура
  - В** імперія
  - Г** монархія
9. Прочитайте ситуацію та виконайте завдання. Країна розділена на 14 департаментів, на чолі яких — призначені королем глава департаменту та рада, яку обирає населення. Глава держави — король, котрий править 49 років. Він призначає та звільняє міністрів за поданням партії, яка перемогла на виборах, в окремих випадках може розпустити парламент. Король передає владу в спадок. Парламент обирають на загальних виборах строком на чотири роки. Він приймає закони, визначає політику, може висловити недовіру уряду. Повноваження рад у департаментів обмежуються суто місцевими проблемами.
1. Визначте форму правління цієї держави
- A** абсолютна монархія
  - Б** обмежена монархія
  - В** парламентська республіка
  - Г** президентська республіка
2. Визначте форму державного устрою цієї держави
- A** імперія
  - Б** конфедерація
  - В** унітарна держава
  - Г** федерація
3. Визначте державно-політичний режим цієї держави
- A** авторитаризм
  - Б** демократія
  - В** диктатура
  - Г** тоталітаризм

Розділ 2

ПРАВОВІДНОСИНИ. ПРАВОПОРУШЕННЯ. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

§ 5. Правовідносини

1. Поняття «правовідносини»

- Пригадайте ситуації, які ви розглядали на попередніх уроках. У деяких із них учасники подій застосовували норми права, в інших — користувалися іншими правилами. Адже норми права не можуть (та й не повинні) регулювати всі суспільні відносини.

Проаналізуємо кілька ситуацій. Школярка запізнилася до школи. Хлопчик придбав у магазині пляшку лимонаду. Жінка влаштувалася на роботу в лікарню. Юнак сів в автобус і сплатив за проїзд.

Що об'єднує ці ситуації?

По-перше, мабуть, те, що в усіх випадках люди вступають у певні відносини між собою, з певними органами чи установами: школярка — зі школою, хлопчик — з магазином, жінка — з лікарнею, юнак — з компанією-перевізником, якій належить автобус.

По-друге, у всіх цих випадках їхні дії регулюються тими або іншими нормами права.

Суспільні відносини, що регулюються нормами права, називають **правовідносинами**.

Чи можна будь-які суспільні відносини назвати *правовідносинами*?

Дві бабусі, зустрівшись на вулиці, обговорюють останні новини. Юнаки, їдучи в метро, «не помітили» дідуся, який стояв поруч, і не вступили йому місце. Хоча в цих випадках виникають певні відносини між людьми, але норм права, що їх регулюють, не існує.

Норми права регулюють лише найважливіші суспільні відносини. Ті з них, що не мають істотного значення, регулюються іншими соціальними нормами.

Для виникнення правовідносин потрібно кілька умов. По-перше, має бути правова норма, що їх регулюватиме. По-друге, необхідні учасники правовідносин. Крім того, повинні відбутися події, що матимуть правові наслідки.

Уступаючи в правовідносини, їхні учасники/учасниці використовують свої права, виконують обов'язки, змінюють своє правове становище. У цьому процесі важливо визначити, хто може бути учасником/учасницею правовідносин.

- *Хто, на вашу думку, може бути учасником/учасницею правовідносин? Назвіть учасників/учасниць правовідносин у ситуаціях, про які йшлося раніше.*
- *Які ознаки характерні для правовідносин?*

Певні відносини існують серед тварин, птахів, навіть плазунів чи комах. Іноді між ними — у стаді, зграї чи табуні — виникають досить складні відносини. Однак вони не є суспільними, відповідно їх регулюють не соціальні норми, а біологічні закони. Звичайно, такі відносини не можна називати правовими.

Правовідносини є видом суспільних відносин, вони існують тільки в людському суспільстві.

Ви вже знаєте, що суспільні відносини можуть регулюватися різними соціальними нормами.

- *Пригадайте, які види соціальних норм вам відомі.*

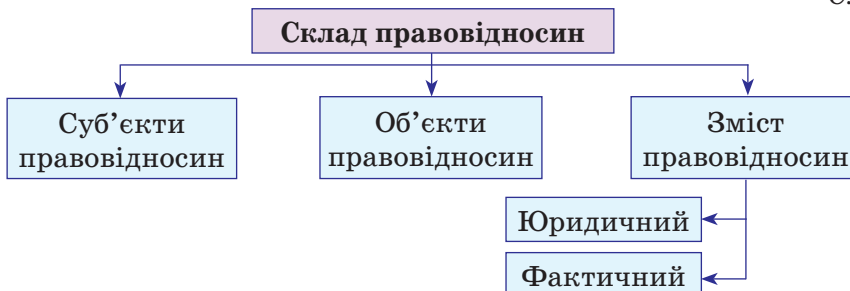
На початку цього уроку ви аналізували різні приклади людських відносин, у яких діяли різні соціальні норми. Лише деякі з них можна назвати *правовими*. Особливістю правовідносин є те, що вони **регулюються нормами права**. Відносини здебільшого передбачають наявність кількох — двох або й більше — учасників правовідносин.

Брати участь у правовідносинах можуть лише особи, які мають спеціальні якості — дієздатність і правоздатність, про які ви дізнаєтеся пізніше.

2. Склад правовідносин

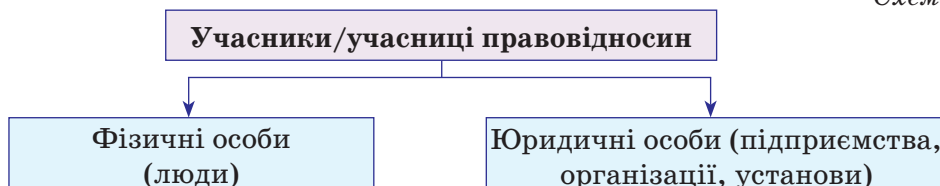
У правовідносинах виокремлюють кілька елементів (див. схему 11).

Схема 11

Перша складова правовідносин — їхні учасники/учасниці. Учасників та учасниць правовідносин називають *суб'єктами правовідносин* (див. схему 12). Більшість юристів ототожнює поняття «суб'єкти права» і «суб'єкти правовідносин». Однак деякі правознавці вважають, що суб'єктами права є всі, хто має можливість брати участь у правовідносинах, а суб'єктами правовідносин вони стають лише тоді, коли безпосередньо беруть у них участь.

Схема 12

Учасниками/учасницями правовідносин насамперед можуть бути люди — громадяни/громадянки України, громадяни/громадянки інших держав, особи без громадянства. Їх називають *фізичними особами*, тобто особами, які існують фізично.

Коли народжується дитина, вона з перших хвилин свого життя може бути учасницею правовідносин. Дитина ще не має навіть імені, але вже має певні права (наприклад, право на життя, на охорону здоров'я, користування житлом, у якому живуть її батьки), може брати участь у правовідносинах (наприклад, отримати подарунок або спадщину). Для цього дитині достатньо лише існувати фізично. Саме тому людину як учасницю правовідносин називають фізичною особою.

Учасниками/учасницями правовідносин також можуть бути *юридичні особи* — організації, створені та зареєстровані в установленому законом порядку. Їхнє існування та участь у правових відносинах можливе лише в разі виконання певних *юридичних процедур* — розроблення й затвердження статуту, положення, державної реєстрації. Отже, така особа має не лише виникнути фізично (наприклад, побудувати приміщення магазину та повісити вивіску), а й зафіксувати цей факт *юридично*.

З історії українського права

Василенко Микола (1866–1935) — український учений-правознавець, президент Всеукраїнської академії наук (1921–1922). Член Генерального Суду, міністр освіти, президент державного сенату за часів гетьманської держави П. Скоропадського. Викладав у вищих навчальних закладах м. Києва. Один із засновників української історико-правової науки.

Людина бере участь у правовідносинах із моменту народження. Однак чи можете ви вже зараз отримати в подарунок дорогий фотоапарат, а потім подарувати чи продати його? Чи можете ви взяти участь у виборах Президента України? Для відповіді на ці запитання треба ознайомитися з поняттями «правоздатність» і «дієздатність».

Як ви вже знаєте, уже з перших хвилин народження людина має певні права — право на життя, громадянство, медичну допомогу. Своїми правами людина користується все життя.

Можливість мати юридичні права й обов'язки називають **правоздатністю**. Правоздатність людини виникає з моменту її народження й зберігається до смерті.

Для виконання якихось дій, прийняття рішень, що змінюють правове становище людини, створюють для неї нові обов'язки чи права, потрібно, щоб вона усвідомлювала значення своїх дій, розуміла їхні можливі наслідки. Тому для виконання певних дій — продаж чи купівля цінних речей, їхнє дарування, участь в управлінні державою (голосування на виборах або референдумі) тощо — встановлено більш жорсткі правила.

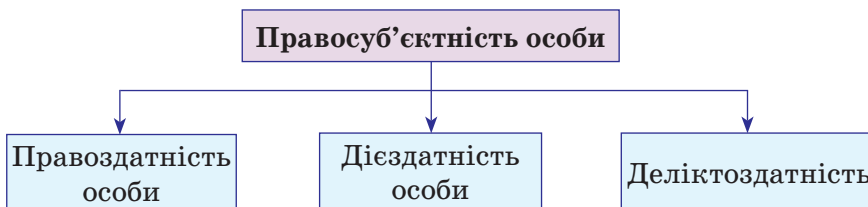
Можливість своїми діями набувати, прийняти й змінювати юридичні права та обов'язки називають **дієздатністю**.

Дієздатність людини зростає поступово з віком. Так, з 10 років дитина може самостійно вступати до дитячої громадської організації; у 14 — за згодою батьків піти на роботу, самостійно звернутися до суду; у 18 — отримує право брати участь у виборах, може бути призвана в армію тощо. Саме з досягненням повноліття — 18-річного віку — людина набуває повної дієздатності в більшості галузей права.

Однак в окремих випадках суд може обмежити дієздатність особи. Таке рішення суд приймає, якщо особа зловживає алкоголем, наркотиками, азартними іграми та своїми діями ставить себе або свою сім'ю в складне матеріальне становище. Якщо ж особа має психічну хворобу, яка не дає змогу їй розуміти значення своїх дій або керувати ними, суд може взагалі визнати її недієздатною.

Правоздатність і дієздатність становлять правосуб'єктність особи. До складу правосуб'єктності належить також здатність особи нести юридичну відповідальність — **деліктоздатність** (див. схему 13).

Схема 13

Об'єктом правовідносин є матеріальні або нематеріальні блага, з приводу яких виникають правовідносини. Об'єкти права надзвичайно різноманітні. Це не лише різні речі, гроші й послуги. Об'єктами правовідносин можуть бути результати творчої та інтелектуальної діяльності людини, інформація тощо.

Ще одним елементом правовідносин є їхній *зміст*. Зміст правовідносин поділяють на дві складові — фактичний і юридичний. *Фактичний аспект* — фактична поведінка, дії учасників/учасниць. *Юридичний аспект* — це юридичні права й обов’язки учасників/учасниць правовідносин.

Так, під час купівлі продуктів у магазині об’єктом правовідносин буде право власності на продукти, самі продукти. Суб’єктами правовідносин будуть покупець (фізична особа) і магазин (юридична особа). Фактичним аспектом змісту буде передання продуктів від продавця до покупця. Елементами юридичного змісту правовідносин будуть: обов’язок продавця надати необхідну інформацію про товар і передати його покупцеві, обов’язок покупця сплатити за товар, право покупця отримати товар належної якості тощо.

3. Юридичні факти

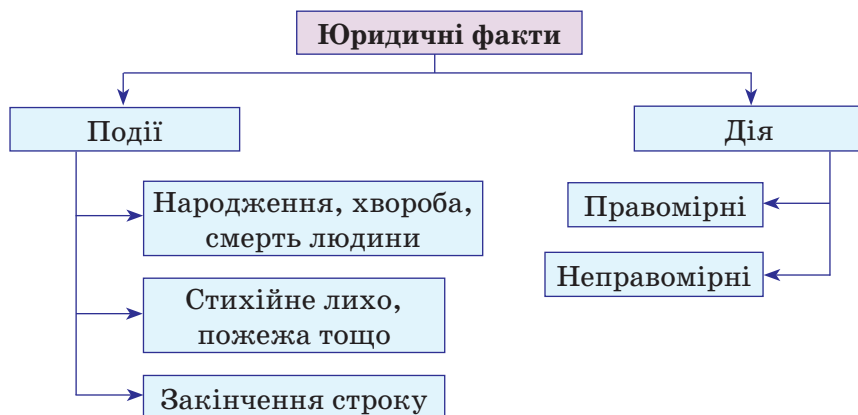
Правовідносини виникають унаслідок певних обставин, передбачених законом.

Життєві обставини, унаслідок яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини, називають *юридичними фактами*.

Юридичні факти поділяють на кілька груп (див. схему 14).

Схема 14

Події не залежать від бажання особи або не повністю контролюються нею. Людина народжується незалежно від свого бажання, але її поява породжує юридичні наслідки — виникнення прав у новонародженої дитини й відповідних обов’язків у батьків. Смерть людини також здебільшого не залежить від її бажання, але зумовлює певні юридичні наслідки, зокрема щодо спадщини. Юридичні наслідки спричиняються також діями природи, тварин, стихійним лихом, коли виникають права на страхові виплати, компенсацію втрат. Іноді важливі наслідки мають

настання або закінчення певного строку — строку повноважень депутата, строку навчання тощо. Такі факти називають *юридичними подіями*.

Інша група юридичних фактів пов'язана з діями людей, їхньою волею. Це можуть бути вчинки особи: публікація статті породжує авторське право, викрадення майна — кримінальну відповідальність. Такі факти мають назву юридичні дії.

- Проаналізуйте подані ілюстрації. Визначте, на яких із них мають місце юридичні факти. Які наслідки, на вашу думку, вони можуть за собою потягнути?

Дії людей можна поділити на *правомірні* — тобто такі, що відповідають вимогам закону, і *неправомірні* — такі, що суперечать їм.

Особливим видом соціальних відносин є правовідносини. Вони регулюються нормами права. Склад правовідносин включає суб'єкт, об'єкт і зміст правовідносин.

Учасниками (суб'єктами) правовідносин можуть бути фізичні та юридичні особи.

Правовідносини виникають унаслідок юридичних фактів, зокрема дій людей. Ці дії можуть бути правомірними й неправомірними.

Запам'ятайте: *правовідносини, суб'єкт, об'єкт, зміст правовідносин, юридичний факт.*

Запитання та завдання

1. Що таке *правовідносини*?
2. Визначте елементи складу правовідносин та охарактеризуйте кожний із них.
3. Наведіть приклади юридичних і фізичних осіб, з якими вам доводилося мати справу, вступати в правовідносини.
4. Наведіть приклади різних юридичних фактів, які ви знаєте.
5. Наведіть приклади з власного життя, коли ви стали учасником/учасницею правовідносин або мали справу з ними (у правовідносини вступали батьки, знайомі).
- 6*. Проаналізуйте наведені вами приклади й визначте склад правовідносин, які виникали.
- 7*. Проаналізуйте подані ситуації та визначте, чи виникають у них правові відносини; які фізичні та юридичні особи беруть у них участь, а також, яким є склад правовідносин у кожному випадку.
  - а) Учениця на прохання свого батька купила в магазині хліб;
  - б) працівник подав заяву про звільнення із заводу і перейшов на роботу в приватну фірму;
  - в) батько подарував своєму синові фотоапарат;
  - г) хлопець відмовився прибрати у своїй кімнаті, незважаючи на вимогу батьків;
  - г') дівчина надіслала написані нею вірші до редакції, вони були надруковані;
  - д) хлопець, отримавши травму під час гри у дворі, звернувся за медичною допомогою до лікарні.

§ 6. Правопорушення

1. Поняття та види правопорушень

Більшість людей у суспільстві діє відповідно до норм закону. Однак, на жаль, є й інші випадки. Наприклад, чоловік у стані сильного сп'яніння на вулиці чіплявся до перехожих. Робітник виніс із підприємства деталь до автомобіля, яку виготовляють у цеху. Граючи у дворі м'ячем, дівчина розбила шибку. Учениця запізнилася на урок. Що, на вашу думку, спільного в цих ситуаціях?

Напевно, те, що всі ці громадяни/громадянки порушили якісь правові норми.

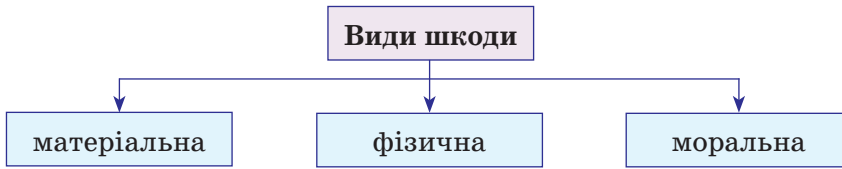

Будь-яке протиправне винне діяння (дія або бездіяльність), що завдає шкоду людям, суспільству чи державі й спричиняє юридичну відповідальність, називають **правопорушенням**.

Щоб з'ясувати, чи є та або інша дія правопорушенням, потрібно встановити, чи має вона ознаки правопорушення.

По-перше, правопорушення обов'язково завдає якусь шкоду або створює загрозу настання шкоди. Шкода може бути *моральною* (образа, нервово напруження тощо), *матеріальною* (прямі збитки, втрата майна або коштів, втрата можливого прибутку), *фізичною* (смерть, шкода здоров'ю) (*див. схему 15*).

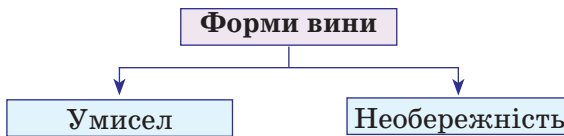

По-друге, правопорушення виникає лише тоді, коли діяння безпосередньо порушує ту чи іншу норму права. Якщо дії людини не регулюються нормами права, не заборонені, то про правопорушення не йдеться.

Обов'язковою ознакою правопорушення є наявність вини правопорушника/правопорушниці. Вина може бути *умисною* (правопорушник/правопорушниця свідомо хоче настання шкідливих наслідків чи припускає їх настання) або *необережною* (правопорушник/правопорушниця не бажав/не бажала настання шкідливих наслідків, але мав/мала змогу та повинен/повинна їх передбачити) (див. схему 16).

Коли людина краде товари в магазині, вона свідомо порушує закон, розуміючи, що це заборонено нормою права. Отже, маємо умисне правопорушення. Коли ж водій, порушуючи Правила дорожнього руху, перевищує швидкість і втрачає контроль над управлінням автомобілем, унаслідок чого гине пасажир, він не бажає цих наслідків, але повинен був їх передбачити, — ця вина є необережною.

За правопорушення винний/винна може бути притягнутий/притягнута до відповідальності, передбаченої законом за умови, якщо він/вона досяг/досягла певного віку, визначеного законом, розумів/розуміла свої дії та міг/могла керувати ними. Бувають обставини, коли людина не може керувати своїми діями: водій унаслідок серцевого нападу втрачає свідомість, і некерована машина травмує пішохода; падаючи зі схилу під час гірського сходження, альпініст збиває іншого альпініста, завдаючи йому травми. У цих випадках люди не могли керувати своїми діями, отже, не можуть за них відповідати.

Правопорушення можна кваліфікувати за ступенем їхньої соціальної небезпеки, а також відповідно до того, норми якої галузі права вони порушують.

Відповідно до галузей права, правопорушення (більшість із них також називають проступками) можуть бути *дисциплінарними* (порушення, пов'язані з трудовою діяльністю людей, порушення трудової

дисципліни), *адміністративними* (наприклад, перехід вулиці в не-встановленому місці, безквитковий проїзд у транспорті, несвоєчасне отримання паспорта тощо), *цивільно-правовими* (несплата боргу, порушення договору тощо), *кримінальними* (умисне завдання легких тілесних ушкоджень, експлуатація дітей тощо) та ін. Убивство, завдання тяжких тілесних ушкоджень, крадіжка, зґвалтування — це найбільш **тяжкі кримінальні правопорушення**.

- *Наведіть приклади правопорушень, відомі вам із життєвого досвіду, книжок і кінофільмів.*
- *Визначте, чи є правопорушення на поданих фотографіях. Якщо є, то які саме — злочини чи проступки?*

У каліфорнійському місті Блайді правопорушенням вважають носіння ковбойських чобіт, якщо в людини немає хоча б двох корів.

У Новому Орлеані перукар порушить закон, якщо з лисого клієнта за стрижку візьме більше 25 центів.

В американському штаті Алабама заборонено орати бавовняне поле за допомогою... слона.

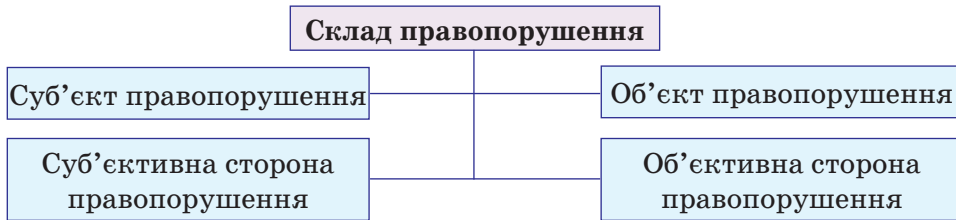
Єгипетський муфтії (церковний діяч) Алі Джума видав фетву (документ, що надає авторитетний релігійний діяч за запитом шаріатського суду), якою визнав заняття йогою порушенням вимог мусульманської релігії.

З 1642 по 1660 р. в Англії будь-яку театральну діяльність вважали порушенням закону.

2. Склад правопорушення

Кожне правопорушення складається із чотирьох елементів (див. схему 17), які називають *складом правопорушення*.

Схема 17

Перший елемент — це *суб'єкт правопорушення* — той/та, хто його вчинив/вчинила, — правопорушник/правопорушниця. Другий — це *об'єкт правопорушення* — те, проти чого спрямовано незаконну дію правопорушника/правопорушниці. Для будь-якого правопорушення об'єктом є правопорядок, суспільні відносини, права, що охороняються законом. Для кожного правопорушення можна й потрібно також визначити конкретний об'єкт правопорушення. Коли скоєно пограбування, об'єктом є власність (право власності), убивство — життя людини (право людини на життя) тощо. Третій елемент — це *суб'єктивна сторона* — ставлення правопорушника/правопорушниці до скоєного (навмисно чи через необережність він/вона порушив/порушила закон, якою була мета, які мотиви ним/нею керували). Остання складова, четвертий елемент, — це *об'єктивна сторона*, тобто ті дії або бездіяльність, що безпосередньо становили правопорушення, шкідливі наслідки та причинно-наслідковий зв'язок між діями правопорушника/правопорушниці й цими наслідками. Об'єктивною стороною є також час і місце скоєння правопорушення, спосіб, засоби та знаряддя, за допомогою яких було вчинено. Під час розслідування будь-якого правопорушення обов'язково визначають наявність складу правопорушення. За відсутності будь-якого елемента складу правопорушення відповідальність за нього неможлива.

Існують випадки, коли люди порушують норми права. Таку неправомірну поведінку називають *правопорушенням*. Залежно від того, які норми права порушені, розрізняють різні види правопорушень. Найнебезпечніші кримінальні правопорушення називають *злочинами*. Особа, яка вчинила правопорушення, є *правопорушником/правопорушницею*.

До складу правопорушення належать: *суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, суб'єктивна сторона правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення*.

Запам'ятайте: *правопорушення, проступок, злочин, суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, суб'єктивна сторона правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення.*

Подивіться в інтернеті

Повідомлення про правопорушення в нашій державі.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття: «правопорушення», «склад правопорушення», «суб'єкт правопорушення», «об'єкт правопорушення», «суб'єктивна сторона правопорушення», «об'єктивна сторона правопорушення».
2. Які види правопорушень вам відомі?
3. Висловте свою думку про причини правопорушень.
4. Знайдіть у засобах масової інформації повідомлення про правопорушення та визначте їхній склад.
5. Визначте, у яких з поданих випадків ідеться про правопорушення.
  - а) Юнак ухилиється від призову до лав Збройних сил України;
  - б) учениця відмовилася дати щоденник учителю;
  - в) священник відмовився виконати вказівку свого єпархіального управління;
  - г) директор заводу за кошти підприємства побудував собі котедж;
  - г') водій припаркував свою машину на місці, призначеному для осіб з інвалідністю;
  - д) дівчина перейшла дорогу на червоне світло;
  - е) слюсар не прийшов на профспілкові збори.
6. У ситуаціях, які наведені в попередньому завданні, визначте, який вид правопорушення скоєно, й установіть його склад.
- 7*. Уявіть собі, що ви стали мером вашого міста, старостою села або головою вашої територіальної громади. Запропонуйте заходи, які б, на вашу думку, допомогли зменшити кількість правопорушень у вашому населеному пункті, територіальній громаді.

§ 7–8. Юридична відповідальність

1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності

- *Прочитайте подані ситуації. Порівняйте їх. Визначте, що їх об'єднує, а що відрізняє.*

Хлопець відмовився зняти шапку, увійшовши в приміщення. Дівчина порушила обіцянку, яку дала приятелю, і не прийшла до нього на зустріч. Чоловік — член партії — відмовився взяти участь у зборах своєї організації. Дівчина не виконала домашнє завдання. Підприємець приховав прибуток своєї фірми від оподаткування.

Ви, напевно, помітили, що в усіх цих випадках було порушено певні правила співіснування людей, різні соціальні норми. У перших трьох випадках порушено традиції, норми моралі, корпоративні норми. За ці порушення люди нестимуть відповідальність: їх чекає громадський осуд, у третьому випадку чоловіка можуть виключити з партії. Але при цьому щодо них не може бути застосовано примусу, держава та її органи не братимуть участь і в притягненні до відповідальності. А от у трьох

останніх випадках ситуація інша: порушено правові норми, а тому на порушників чекає юридична відповідальність.

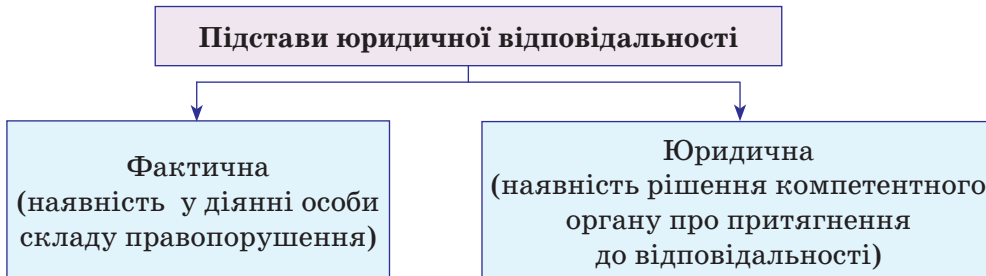
Юридична відповідальність — це обов’язок правопорушника/ правопорушниці перетерпіти певні негативні наслідки (санкції) за скоєне правопорушення, які визначаються в установленому законом порядку.

Для юридичної відповідальності притаманні певні ознаки. Передусім важливо зазначити, що до **юридичної відповідальності особу можна притягнути лише за порушення норм права**. Ще одна ознака — **санкції має право накладати лише державний орган**, тобто щодо правопорушника застосовується державний примус. При цьому **порядок притягнення до відповідальності має бути визначений законом**. Обов’язкова ознака юридичної відповідальності — певні негативні наслідки, які має відчувати правопорушник. Вони можуть бути різні: особисті обмеження — арешт, обмеження чи позбавлення волі, обмеження матеріальні — конфіскація майна, штраф тощо. **Нести юридичну відповідальність може лише суб’єкт правопорушення** — особа, яка досягла певного, визначеного законом віку (він відрізняється залежно від виду правопорушення та відповідальності).

Крім того, особа, яку притягають до відповідальності, повинна розуміти значення своїх дій, а також мати можливість керувати ними — бути осудною. Якщо особа внаслідок психічної хвороби позбавлена такої можливості, вона не може нести юридичну відповідальність, визнається *неосудною* та в окремих, передбачених законом, випадках може бути направлена на примусове лікування.

Для того щоб притягнути особу до юридичної відповідальності, мають бути певні підстави (*див. схему 18*).

Схема 18

Основною підставою юридичної відповідальності є, безумовно, скоєння особою протиправного діяння відповідного складу. Іноді наявність у діянні особи складу правопорушення називають *фактичною підставою притягнення її до юридичної відповідальності*.

- Пригадайте, які існують елементи складу правопорушення.

Для притягнення до юридичної відповідальності необхідно, щоб правопорушення було розглянуто відповідним державним органом у вста-

новленому законом порядку й було прийнято рішення про притягнення винного до певного виду юридичної відповідальності. Наявність рішення відповідного державного органу про притягнення до відповідальності іноді називають *юридичною підставою притягнення особи до юридичної відповідальності*.

Притягаючи особу до відповідальності, держава намагається досягнути певної мети.

Передусім притягнення до юридичної відповідальності має запобігти скоєнню нових правопорушень. При цьому йдеться про попередження нових правопорушень, які може вчинити як сам/сама порушник/порушниця (так звана **спеціальна превенція** — адже, якщо вбивця покараний позбавленням волі, то йому складно вчинити новий злочин, а власник/власниця моторного човна, якого/яку позбавили посвідчення, не зможе більше порушувати Правила руху на водних шляхах), так і інші люди, які, побачивши негативні наслідки правопорушення для винного, відмовляться від скоєння правопорушень (**загальна превенція**).

Друга мета юридичної відповідальності — покарати винного/винну за скоєне ним/нею. Це є своєрідною розплатою. У деяких випадках юридична відповідальність повинна допомогти повністю чи частково відшкодувати завдану правопорушенням шкоду — матеріальну, моральну тощо, відновити порушені права. При цьому інколи йдеться про пряме безпосереднє відшкодування: порушника/порушницю зобов'язують відшкодувати вартість пошкодженого майна, працівник/працівниця має відшкодувати вартість зіпсованого внаслідок його/її недбалості інструмента. В інших випадках (при вбивстві, нанесенні тілесних ушкоджень) пряме відновлення неможливе. Однак порушник/порушниця розплачується за скоєне волею та позбавленням інших благ.

Крім того, юридична відповідальність має на меті перевиховання порушника, хоча, на жаль, це не завжди вдається.

2. Види юридичної відповідальності

- *Пригадайте, які існують види правопорушень.*

Юридичну відповідальність, як і правопорушення, поділяють на окремі види. Найчастіше цей поділ здійснюють відповідно до галузей права, котрі регулюють відносини, щодо яких здійснено порушення (*див. схему 19, с. 48*).

Подивіться на подані фотографії. На них ви бачите певні порушення, але вони суттєво відрізняються. У *першому випадку* правопорушники скоюють кримінальне правопорушення — найнебезпечніший вид правопорушення. Вони порушують кримінальний закон, скоюють діяння, передбачене Кримінальним кодексом України. Отже, вони нестимуть **кримінальну відповідальність**. Визначити винуватість особи в скоєнні кримінального правопорушення та притягнути її до кримінальної відповідальності, застосувати кримінальні покарання може тільки суд.

У *другому випадку* — порушення Правил дорожнього руху — ідеться про адміністративне правопорушення. **Адміністративну відповідальність** нестимуть також порушники Правил пожежної безпеки, полювання, рибалки-браконьєри, ті, хто своєчасно не отримав паспорт тощо. Рішення про притягнення до адміністративної відповідальності може прийняти чимало державних органів і посадових осіб — суд, поліція, інспектори лісової, рибної охорони, пожежники, податківці, прикордонники тощо. Це пов'язано з великим колом адміністративних правопорушень і менш суворими, ніж за кримінальні правопорушення, стягненнями.

У *третьому випадку* — завдано матеріальну шкоду. Винуватець нестиме відповідальність передусім перед потерпілим — без його позову держава не втручатиметься в справу. **Цивільно-правова** відповідальність настає при нанесенні матеріальної чи моральної шкоди як сторонній особі, так і особі, з якою винуватець перебуває в певних договірних відносинах. На відміну від кримінальної та адміністративної відповідальності, які можуть настати тільки за наявності вини, в окремих випадках до цивільної відповідальності може бути притягнуто особу, яка не винна в заподіянні шкоди.

Якщо працівник/працівниця порушив/порушила трудову дисципліну, не виконує своїх трудових обов'язків, що може завдати шкоди власнику/власниці підприємства, можливе притягнення його/її до двох видів відповідальності. За порушення трудової дисципліни, невиконання обов'язків, передбачених трудовим договором, застосовується **дисциплінарна відповідальність**. Якщо працівник/працівниця завдав/за-

вдала підприємству матеріальної шкоди — пошкодження обладнання, транспорту, псування деталі тощо, можлива **матеріальна відповідальність**. Основна особливість цих видів відповідальності — до неї можуть притягнути тільки працівників/працівниць, які порушили свої трудові обов’язки. Це можуть зробити лише власник/власниця підприємства, де працівник/працівниця працює, або вповноважена ним особа (директор, начальник підрозділу тощо). В обох випадках відповідальність можлива лише за наявності вини працівника/працівниці. Матеріальну відповідальність також несе підприємство за шкоду, яку завдано працівникові/працівниці при виконанні ним/нею трудових обов’язків.

Крім названих, існують інші види відповідальності. **Конституційна відповідальність** передбачена для окремих високопосадовців, об’єднань громадян, державних органів. Так, для Президента України, членів уряду, депутатів передбачені такі види відповідальності, як відставка, дострокове припинення повноважень або імпічмент. Діяльність громадського об’єднання у випадку порушення ним норм законодавства може бути припинена в примусовому порядку. Акт державного органу може бути визнано незаконним і скасовано. Конституційна відповідальність має значною мірою політичний характер і настає не лише за певні незаконні дії, а й при невиконанні передбачених законом обов’язків. Існують також **фінансова** та **міжнародно-правова відповідальність**.

Схема 19

У 2001 р. громадянка України була засуджена до смертної кари в Таїланді за поширення наркотиків.

У 2002 р. британський підданий Гаррі Діксон був засуджений у Саудівській Аравії до 8 років позбавлення волі та 800 ударів різками за виробництво та продаж алкоголю. У цій країні, за законами ісламу, заборонено не лише вживати чи виготовляти алкогольні напої, а й навіть сидіти поруч із тим, хто їх уживає.

Отже, у деяких країнах уживання не лише наркотиків, а й алкоголю є тяжким злочином.

Для різних видів юридичної відповідальності встановлено різний мінімальний вік (див. табл. 1).

Таблиця 1

Вид відповідальності	Вік, з якого можливе притягнення до відповідальності цього виду
Кримінальна	за найтяжчі кримінальні правопорушення — з 14 років, за більшість інших — з 16 років
Адміністративна	із 16 років
Цивільно-правова	із 14 до 18 років — несе відповідальність самостійно, у разі недостатності коштів — відповідають батьки, з 18 років — несе відповідальність самостійно
Дисциплінарна, матеріальна	із часу влаштування на роботу (із 14 років — за згодою батьків, із 16 років — за загальними правилами)

3. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння

- *Пригадайте ознаки правопорушення.*

Обов'язковою ознакою правопорушення є завдання шкоди. Однак у деяких випадках, навіть коли вчинено дії, що мають ознаки правопорушення, завдано певної шкоди, винного/винну не буде притягнуто до відповідальності — його/її дії будуть визнані такими, що не є шкідливими, суспільно небезпечними.

Мисливець повертався додому з полювання на власному автомобілі з причепом. Дорога була далекою, і коли стемніло, він зупинився для відпочинку. Під'їхала вантажівка, з якої вийшли троє молодиків і прострелили колеса автомобіля. Після цього вони хотіли забрати речі з причепа. Власник автомобіля не розгубився — відкрив вогонь з мисливського карабіна по нападникам, убивши одного й тяжко поранивши іншого. Поранений та його спілльник поспіхом утекли, але невдовзі були затримані поліцією. Мисливець убив людину, поранив іншу, але його не було притягнуто до відповідальності.

Його дії є **необхідною обороною** (див. схему 20).

Схема 20

*З історії українського
права*

Сташис Володимир (1925–2011) — український учений-правознавець. Був першим проректором Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Академік Академії правових наук України. Вивчав проблеми кримінального права, кримінології. Герой України (2006). Першим з українських юристів став повним кавалером ордена «За заслуги» (1999). Лауреат Державної премії України, заслужений діяч науки і техніки.

Необхідна оборона може бути застосована лише проти протиправного посягання. При цьому особа має право застосувати необхідну оборону в момент, коли посягання вже почалося або от-от має розпочатися. Наприклад, якщо на людину напали хулігани, вона має право застосувати засоби захисту — прийоми самооборони, навіть зброю. Але якщо вона, не маючи можливості відразу дати відсіч, уже після нападу піде додому, візьме зброю, повернеться та застосує її проти кривдників, такі дії не будуть кваліфіковані як необхідна оборона. Шкода, яка буде завдана нападникам, може перевищувати ту, яку намагалися завдати правопорушники, але вона має відповідати характеру та небезпеці посягання.

Так, правомірним буде нанесення тілесних ушкоджень злочинцеві, який намагається викрасти гаманець із кишені. Однак застосування проти нього вогнепальної зброї буде, швидше за все, визнано перевищенням межі необхідної оборони. Необхідну оборону можна застосовувати навіть тоді, коли є можливість уникнути посягання (наприклад, утекти) або звернутися до поліції. За дії, які є необхідною обороною, особа не несе ніякої юридичної відповідальності.

Іноді людина потрапляє в складні обставини, зумовлені дією природи, тварин, інших людей, технікою тощо.

Ось, наприклад, один із таких випадків. Уночі на дорозі, далеко від населених пунктів, поза межами дії мобільного зв'язку, сталася автокатастрофа; є постраждалі, яким необхідна термінова медична допомога. Водій машини, що зупинилася, відмовляється відвезти їх до лікарні, і друзі тих, хто постраждав, силоміць примушують його надати допомогу. Завдяки їхній оперативності поранених урятовано. Чи вчинено правопорушення? На перший погляд, так, адже водія побито, до нього було застосовано силу. Але іншої можливості врятувати поранених не було, водій відмовився допомогти добровільно, до того ж урятовано людей. Отже, відвернена більша шкода, ніж заподіяна. Такі дії вважають вчиненими в стані *крайньої необхідності* (див. *схему 21*). За них особа не підлягає кримінальній та адміністративній відповідальності.

Такими, що не є шкідливими, будуть визнані також дії під впливом фізичного примусу, у разі виконання законного наказу, дії в умовах виправданого ризику тощо.

Наприклад, охоронець, на якого зненацька напали грабіжники, ударили та зв'язали, не може бути притягнутий до відповідальності за пограбування (якщо він ретельно та без порушень ніс службу), адже він не міг виконати свої обов'язки внаслідок застосування фізичного примусу.

Так само не буде притягнутий до відповідальності льотчик-випробувач, літак якого пошкоджений під час виконання випробувального польоту, адже він діяв в умовах виправданого ризику.

Особу може бути притягнуто до юридичної відповідальності в разі скоєння нею правопорушення. При цьому в діянні особи повинний бути наявний склад правопорушення, а також має бути прийнято рішення відповідним державним органом про притягнення до відповідальності. Залежно від того, яке скоєно правопорушення, визначають вид юридичної відповідальності.

Найтяжчим видом відповідальності є кримінальна. Крім того, можливе притягнення до адміністративної, цивільно-правової, конституційної, матеріальної, дисциплінарної відповідальності тощо.

До юридичної відповідальності може бути притягнуто особу, яка розуміє значення своїх дій і може ними керувати, а також досягнула віку, з якого можливе притягнення до певного виду юридичної відповідальності.

Необхідна оборона, крайня необхідність, дії в умовах виправданого ризику, виконання законного наказу та деякі інші обставини виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння.

Запам'ятайте: юридична відповідальність, необхідна оборона, крайня необхідність, неосудність.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття: «юридична відповідальність», «необхідна оборона», «крайня необхідність», «неосудність».
2. Які підстави притягнення до юридичної відповідальності вам відомі?
3. Які види юридичної відповідальності ви знаєте?
4. З якого віку можливе притягнення до різних видів юридичної відповідальності?
5. Які обставини виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння?
6. Наведіть приклади правопорушень, за які можливе притягнення до різних видів юридичної відповідальності.
- 7*. Висловте свою думку щодо доцільності зниження або підвищення віку притягнення до юридичної відповідальності різних видів.
- 8*. Складіть виступ на захист чи звинувачення героїв мультфільму «Ну, постривай!» — вовка та зайця — як правопорушників.

Практичне заняття 2

Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння

*(Пояснення щодо використання цього матеріалу
вам надасть учитель/учителька.)*

1. Порівняйте крайню необхідність і необхідну оборону, заповнивши в зошитах таблицю.

	Необхідна оборона	Крайня необхідність
Джерело небезпеки		
Кому може бути завдано шкоду		
Можливий розмір завданої шкоди		
У якому випадку є право на застосування		
Від яких видів відповідальності звільняє		

2. Використовуючи витяги з нормативних актів (с. 54–57), визначте, чи скоєно правопорушення в поданих випадках, форму вини, обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння (якщо вони є).
  1. Громадянин П., застосовуючи силу, на вулиці відібрав у школяра мобільний телефон для виклику пожежної команди, після чого повернув його господарю.
  2. Громадянин Р., на якого було вчинено напад групою озброєних ножом і каскетом юнаків, за допомогою прийомів рукопашного бою завдав одному з нападників тяжких тілесних ушкоджень, а іншого затримав і доставив до поліції.
  3. Громадянка С. відмовилася сплачувати за проїзд в електричці через невилплату їй заробітної плати.

4. Громадянка Р. потайки взяла в магазині буханець хліба та деякі інші продукти, а при затриманні пояснила свій учинок необхідністю годувати малолітнього сина.
5. Громадянка К. пізно ввечері поверталася додому з роботи. У темному провулку її зупинили кілька молодиків. Вони вимагали віддати коштовності, гроші та мобільний телефон. Однак жінка не розгубилася і застосувала газовий балончик, а потім звернулася по допомогу до патрульного автомобіля поліції, який проїжджав поруч. Нападники були затримані, одного з них довелося покласти до лікарні з отруєнням.
- 6*. Пізно ввечері громадянин Ч. ішов вулицею додому з роботи. На темній ділянці вулиці він наздогнав громадянку Л. Його поведінка здалася їй підозрілою, вона злякалася, запідозривши його в переслідуванні й, узявши на дорозі камінь, кинула ним у Ч. із відстані кількох метрів. Камінь потрапив Ч. у шию, і він, побоюючись нових нападів жінки, яка тримала в руках ще один камінь, схопив її за руки, став їх викручувати, завдавши легкі тілесні ушкодження. Громадянин Г. (59 років), який у цей час проходив мимо, побачивши це, схопив уламок труби й ударив Ч. по голові, завдавши тяжких тілесних ушкоджень. Коли Ч. упав, утративши свідомість, Л. із місця пригоди зникла. Г., побачивши наслідки свого удару, побіг викликати «швидку допомогу» і поліцію (за кілька хвилин він повернувся та почав надавати Ч. домедичну допомогу). Коли біля непритомного Ч. нікого не було, до нього підбіг 15-річний С. і витягнув у нього з кишень гаманець і мобільний телефон.
7. Десятикласники Р., Л. та О. ввечері гуляли селом. Проходячи біля зачиненого магазину, вони побачили спалах усередині — сталося коротке замикання. За хвилину розгорілося полум'я. Знаючи, що пожежної команди в селі немає, вони розбили вікно та, застосовуючи підручні засоби, загасили пожежу. При цьому хлопці пошкодили касовий апарат і комп'ютер.
8. На відділення банку, що знаходилося в невеликому селищі, скоїли напад. Грабіжники, поранивши охоронця, примусили присутніх лягти на підлогу, а касирці, погрожуючи зброєю, наказали віддати з каси готівку. Побоюючись за своє життя, жінка віддала гроші.
9. Пізно ввечері, напередодні Нового року, по вулицях Києва мчав трамвай. У ньому було лише двоє пасажирів. Трамвай їхав із максимальною швидкістю, не зупиняючись на зупинках, не звертаючи увагу на світлофори й обмежувальні знаки. Екіпаж патрульної машини почав переслідування, вимагаючи зупинитися. Але водій трамвая ігнорував вимоги. Трамвай зупинився біля... пологового будинку. З трамвая водій та один із пасажирів винесли молоду вагітну жінку та занесли її до приймального покою. Як з'ясувалося, жінку треба було терміново доставити до лікарні, а жодного іншого транспорту, крім трамвая, у цей час не виявилось.
10. Працівник банку О., скориставшись службовим становищем, отримав інформацію про кредитні картки, які використовували клієнти. Завдяки цьому він почав знімати з рахунків клієнтів невеликі суми. Пізніше свої дії він пояснив необхідністю термінового лікування сина.

З Кримінального кодексу України

Стаття 36. Необхідна оборона

1. Необхідною обороною визнаються дії, учинені з метою захисту охороняваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

2. Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

3. Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту (...)

4. Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.

5. Не є перевищенням меж необхідної оборони й не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. (...)

Стаття 37. Уявна оборона

1. Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

2. Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення.

3. Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони.

4. Якщо в обстановці, що склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність.

Стаття 38. Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення

1. Не визнаються кримінально протиправними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи. (...)

Стаття 39. Крайня необхідність

1. Не є кримінальним правопорушенням заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами й при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

2. Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода.

3. Особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрозувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці.

Стаття 40. Фізичний або психічний примус

1. Не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.

2. Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 цього Кодексу.

Стаття 41. Виконання наказу або розпорядження

1. Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження.

2. Наказ або розпорядження є законними, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина.

3. Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно кримінально протиправний наказ або розпорядження.

4. Особа, що виконала явно кримінально протиправний наказ або розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу

або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах.

5. Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати кримінально протиправного характеру наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою виконання такого наказу чи розпорядження, відповідальності підлягає тільки особа, що віддала кримінально протиправний наказ чи розпорядження.

Стаття 42. Діяння, пов'язане з ризиком

1. Не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети.

2. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

3. Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

Стаття 43. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації

1. Не є кримінальним правопорушенням вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх кримінально протиправної діяльності.

2. Особа, зазначена у частині першій цієї статті, підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків.

3. Особа, яка вчинила злочин, що передбачений частиною другою цієї статті, не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі не може бути призначене їй на строк, більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 1169. Відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист

1. Шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі в стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується.

2. Якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію. (...)

Стаття 1171. Відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності

1. Шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала.

Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла.

2. Враховуючи обставини, за яких було завдано шкоду в стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоду, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі. (...)

З Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 17. Обставини, що виключають адміністративну відповідальність

Особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності.

З Кодексу законів про працю України

Стаття 130. Загальні підстави й умови матеріальної відповідальності працівників

(...) На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності. (...)

Перевірте себе

1. Пригадайте, що означають поняття: «дієздатність», «правоздатність», «правопорушення», «правовідносини».
2. Висловіть свою думку щодо обґрунтованості звільнення від відповідальності осіб, які вчинили правопорушення в стані необхідної оборони та крайньої необхідності.
3. Наведіть приклади правопорушень, про які ви знаєте з повідомлень засобів масової інформації.

4. Які елементи включає склад правовідносин і склад правопорушення?
5. Порівняйте необхідну оборону та крайню необхідність.
6. Доповніть запропонований перелік та узагальніть його. *Необхідна оборона, уявна оборона, крайня необхідність, виконання законного наказу, ...* — це ...

Тестові завдання

1. Визначте, у якому випадку скоєно кримінальне правопорушення
  - А** школяр не сплатив за проїзд в автобусі
  - Б** хлопець украв у магазині фотоапарат
  - В** дівчина позичила в однокласниці велосипед і своєчасно його не повернула
  - Г** випускниця школи влаштувалася на роботу, але невдовзі без поважної причини вранці запізнилася на роботу
2. Визначте, у якому випадку є підстави для притягнення особи до юридичної відповідальності
  - А** 15-річний хлопець, захищаючись від нападників, які намагалися побити його, зламав одному з них руку
  - Б** водій автобуса, у якого відмовили гальма, щоб урятувати пасажирів, направив його на автомобілі, що стояли на узбіччі, пошкодив їх, але автобус було зупинено, ніхто не постраждав
  - В** хлопець відмовився взяти участь у зборах, які проводили в школі з метою створення дитячої організації
  - Г** дівчина, ображена на несправедливу, на її думку, оцінку, розбила вікна в кабінеті директорки школи
3. Визначте, у якому випадку особа може бути притягнута до дисциплінарної відповідальності
  - А** громадянин Е. через власну недбалість пошкодив службовий автомобіль, яким він керував
  - Б** громадянка Л., якій виповнилося 14 років, вчасно не отримала паспорт громадянки України
  - В** громадянка Р. завдала тяжких тілесних ушкоджень своїй подрузі
  - Г** громадянин О. відмовився брати участь у виборах народних депутатів України
4. Визначте, який із видів відповідальності **НЕ** є юридичним
  - А** адміністративна
  - Б** дисциплінарна
  - В** кримінальна
  - Г** моральна
  - Д** цивільно-правова
5. Визначте, яка з поданих ознак притаманна необхідній обороні
  - А** завдана шкода повинна бути меншою, ніж та, загрозу якої відвернуто
  - Б** може бути застосована лише в разі неможливості уникнути посягання іншим шляхом
  - В** шкода може бути завдана лише особі, яка здійснила протиправне посягання
  - Г** може застосовуватися лише для захисту власних законних прав та інтересів

6. Визначте, у якому випадку йдеться про правовідносини
- А** дівчина і хлопець обвінчалися
  - Б** школярка купила тістечко в шкільному буфеті
  - В** хлопчик на прохання матері прибрав у своїй кімнаті
  - Г** суддя під час футбольного матчу призначив штрафний удар
7. Яка із зазначених обставин є юридичною дією
- А** народження дитини
  - Б** пожежа
  - В** складання заповіту
  - Г** смерть людини
8. Визначте, яка ознака не є обов'язковою для правопорушення
- А** протиправність
  - Б** шкідливість
  - В** наявність вини правопорушника
  - Г** наявність дій правопорушника
9. Прочитайте ситуацію та виконайте завдання. Громадянин Р. звернувся до свого знайомого М. із проханням допомогти йому у виготовленні спеціального інструмента для відкриття сейфів без ключа. М. виконав прохання. Після цього Р. уночі проник до приміщення банку (охорона з невідомих причин була відсутня), за допомогою виготовлених інструментів відкрив сейф і викрав гроші.
1. Визначте, хто є суб'єктом цього злочину
- А** громадянин Р.
  - Б** громадянин М.
  - В** громадяни Р. та М.
  - Г** суб'єкт злочину відсутній
2. Визначте суб'єктивну сторону злочину
- А** злочин скоєно умисно, корисливий мотив
  - Б** злочин скоєно з необережності, корисливий мотив
  - В** злочин скоєно умисно, з хуліганських мотивів
  - Г** злочин скоєно з необережності, з хуліганських мотивів
3. Визначте, яку шкоду завдано злочином
- А** моральну
  - Б** матеріальну
  - В** фізичну
  - Г** моральну та матеріальну
  - Д** завдано всі види шкоди

Розділ 3

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ

§ 9. Конституція України

- Пригадайте, де й коли в курсі історії вам траплялося поняття «конституція».

1. Поняття «конституція»

Слово *конституція*, як і багато інших юридичних понять, виникло ще в Стародавньому Римі. Латинське слово *constitution* означає «устрій». Так називали важливі державні акти за часів Давньоримської республіки, а імператори Риму починали цим словом свої укази. В епоху Середньовіччя таку назву використовували в деяких країнах для позначення привілеїв феодалів. У 1710 р. гетьман П. Орлик назвав розроблений ним договір із козацькою громадою «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» (його часто називають *Конституцією Пилипа Орлика*). Зміст цього документа був досить демократичним для свого часу, але реальної сили не набув, бо П. Орлик у той час був гетьманом у вигнанні.

Нині конституцію в багатьох країнах світу називають *основним законом держави*. І дійсно, це особливий закон, що відрізняється від інших нормативних актів. У чому полягають його особливості (див. *схему 22*). Розглянемо це на прикладі Конституції України.

Схема 22

Перша з них — *найвища юридична сила конституції*. Це означає, що в разі протиріччя між нормами Конституції України та будь-яких звичайних законів, указів Президента, актів інших органів державної влади чи місцевого самоврядування діятимуть саме норми Основного Закону.

Друга особливість конституції — це *особливий порядок її прийняття*. Якщо звичайні закони приймає здебільшого парламент (лише іноді — на референдумі, в Україні ще немає жодного такого закону), то конституції ряду держав було прийнято на референдумі. Відомі випадки, коли конституцію «дарував» народові монарх або військовий диктатор. У деяких країнах (зокрема, в Україні) конституцію приймає парламент, але при цьому дотримуються спеціальної, більш складної процедури, аніж під час прийняття звичайних законів.

Конституції притаманна й *підвищена стабільність*: унести до неї зміни складніше, ніж до звичайного закону. І це зрозуміло, адже конституція визначає основні правила життя держави, вона, як кажуть юристи, має *установчий характер* — саме на основі її норм приймають інші закони.

Конституція — це Основний Закон держави, який приймають в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та підвищену стабільність, установлює основи життя суспільства й державного устрою.

- *Визначте норми в Конституції України, які закріплюють ознаки Основного Закону.*

З Конституції України

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони й інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. (...)

Стаття 154. Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 155. Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 156. Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін

до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується Всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання. (...)

Стаття 159. Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції.

Спеціальними органами — Установчими зборами — було прийнято конституції Франції (1791), Італії (1947), Індії (1950), Португалії (1976).

Кваліфікованою більшістю парламентів приймали конституції Греції (1975), Іспанії (1978), України (1996). Однак після прийняття парламентами конституції Греції та Іспанії потім було схвалено на референдумах.

На референдумах було прийнято конституції Чилі (1980), Франції (1946) (до речі, позитивним виявився лише референдум за другим проектом конституції, на першому референдумі попередній проект було відхилено), Білорусі тощо.

Монархи дарували конституції Франції (1814), Бельгії (1831), Японії (1889), Кувейту (1963). Президент дарував конституцію Пакистану (1962). У 1968 р. після перевороту в Бразилії військові, які його здійснили, — головнокомандувачі армії, флоту й авіації, — дарували конституцію, щоб оформити своє правління.

Серед найдавніших конституцій, які діють і нині, — конституції США (1787), Швейцарії (1874), Норвегії (1814), Люксембургу (1868).

До англійської конституції належать: Велика хартія вольностей (1215), Білль про права (1689), Акт про народне представництво (1949 і 1969), судові рішення про обмеження прав монарха (1611) тощо, які були написані протягом багатьох століть.

2. Конституція України — Основний Закон держави

Конституцію України було прийнято Верховною Радою України 28 червня 1996 р.

Конституція України складається з Преамбули та чотирнадцяти¹ розділів:

¹ Розділ 7 виключений на підставі Закону № 1401-VIII від 02.06.2016.

1. Загальні засади.
2. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина.
3. Вибори. Референдум.
4. Верховна Рада України.
5. Президент України.
6. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади.
8. Правосуддя.
9. Територіальний устрій України.
10. Автономна Республіка Крим.
11. Місцеве самоврядування.
12. Конституційний Суд України.
13. Внесення змін до Конституції України.
14. Прикінцеві положення.
15. Перехідні положення.

Преамбула Конституції України — це своєрідний вступ до Основного Закону, він указує на народні витоки Конституції, проголошує мету розвитку та зміцнення демократичної, правової, соціальної держави в Україні, відзначає наступність Конституції з Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. У Преамбулі зазначено, що **Конституція прийнята Верховною Радою України від імені Українського народу**.

- *Уявіть, що вас запросило керівництво нової держави, щоб допомогти створити першу в її історії демократичну конституцію. Запропонуйте основні положення цього документа. Не забувайте: ці положення мають забезпечити демократичний розвиток держави!*

А тепер давайте порівняємо ваші пропозиції з деякими положеннями Конституції нашої держави.

Перший розділ Конституції України має назву «Загальні засади». У цьому розділі закріплено основні засади існування та побудови нашої країни. Саме тут конституційно закріплено такі принципові положення, як суверенітет і незалежність України, цілісність і недоторканність території України, верховенство права та пріоритет прав і свобод людини в діяльності держави. У цьому розділі подано характеристику сучасної української держави.

З Конституції України

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

- *Запропонуйте власне пояснення кожній із характеристик української держави, закріплених у Конституції України.*

Спеціальний екземпляр Конституції України,
на якому приносить присягу
Президент України

Суверенність України означає, що наша держава може самостійно вирішувати будь-які питання, що вона самостійна в міжнародних відносинах, сама встановлює закони та здійснює правосуддя.

Демократія в перекладі з латини означає «влада народу». Усі люди в демократичній державі мають рівні права й обов'язки. У демократичній державі обов'язковим є формування органів влади шляхом регулярних вільних виборів. У ній забезпечується реальна участь громадян в управлінні державою, їхній дієвий вплив на вирішення важливих питань життя держави.

Соціальна держава — це держава, діяльність якої направлена на забезпечення добробуту громадян, їхнього гідного життя. У соціальній державі існує розвинута система охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Правова держава — це держава, де забезпечено верховенство права та взаємна відповідальність громадянина/громадянки й держави (не лише людина відповідає перед державою, а й держава несе відповідальність за виконання своїх функцій перед кожним/кжною громадянином/громадянкою). У правовій державі проголошуються, закріплюються в законах, гарантуються та реально забезпечуються права людини. Важливою ознакою є також поділ державної влади.

- У наведених нижче витягах із Конституції України визначте положення, які закріплюють зазначені характеристики нашої держави.

З Конституції України

Стаття 3. Людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. (...)

Стаття 8. В Україні визнається й діє принцип верховенства права. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Обов'язковою ознакою держави є наявність системи права. Основні принципи її побудови також закріплено в Конституції України. Основ-

ний Закон держави встановив, що Конституція має найвищу юридичну силу, будь-які інші нормативно-правові акти повинні їй відповідати.

Водночас Конституція визначає форму держави Україна.

- *Пригадайте, що таке форма держави. Які складові частини вона має? Визначте форму правління, державний устрій нашої держави за допомогою тексту Конституції України.*

З Конституції України

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію. (...) Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. (...)

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. (...) Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові й не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

3. Повноваження Конституційного Суду України

Важлива роль у державі належить Конституційному Суду України. До складу Конституційного Суду України входять 18 суддів, яких призначають на 9 років. Для забезпечення рівноваги гілок влади **по 6 суддів призначають Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України.** Для обрання суддею Конституційного Суду кандидат/кандидатка повинен/повинна досягти віку 40 років, мати вищу юридичну освіту й досвід роботи в галузі права не менше 15 років, а також володіти державною мовою, бути правником із визнаним рівнем компетентності та мати високі моральні якості. Судді Конституційного Суду не можуть бути депутатами, членами будь-яких партій і рухів, займатися іншою діяльністю, за винятком викладацької та наукової.

Конституція визначає повноваження Конституційного Суду України. **Він вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших актів (у випадках, передбачених Конституцією), здійснює офіційне тлумачення Конституції України.**

Отже, у разі, якщо виникає сумнів у конституційності певного закону, Президент України або не менше 45 народних депутатів мають право звернутися

Конституційний Суд України. м. Київ

до Конституційного Суду України з проханням перевірити його. Якщо Конституційний Суд України визнає певний закон неконституційним, він автоматично втрачає чинність.

Важливим завданням Конституційного Суду України є тлумачення Конституції України, роз'яснення змісту певної норми права, яку по-різному застосовують різні державні органи. З проханням дати тлумачення закону може звернутися будь-яка фізична або юридична особа, яка вважає, що її конституційні права порушено внаслідок неоднозначного тлумачення норм права.

Крім того, Конституційний Суд України за відповідним зверненням може перевірити відповідність чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, які розглядають у Верховній Раді України, Конституції України, для надання згоди на їхню обов'язковість.

До повноважень Конституційного Суду України належить перевірка дотримання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту та відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157-ї і 158-ї Конституції України.

3 Конституції України

Стаття 157. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Стаття 158. Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше, ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.

Основним законом більшості сучасних держав є конституція. Цьому нормативному актові притаманні особливості юридичного статусу — найвища юридична сила, підвищена стабільність, особливий порядок прийняття та установчий характер.

За Конституцією України, наша держава є незалежною, суверенною, правовою, демократичною та соціальною.

Конституція визначає форму держави Україна — унітарна держава, республіка.

В Україні створено та діє Конституційний Суд України, який уповноважений перевіряти конституційність законів, давати офіційне тлумачення законів України.

Запам'ятайте: Конституція України — Основний Закон держави, найвища юридична сила; 28 червня 1996 р. — прийняття Конституції України; Конституційний Суд України.

Подивіться в інтернеті

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> — Конституція України;

http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_4_2010/14.pdf — Конституція Пилипа Орлика («Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького»);

<http://www.ccu.gov.ua> — сайт Конституційного Суду України.

Запитання та завдання

1. Які особливості має Конституція України як Основний Закон держави?
2. Доведіть, що норми Конституції України закріплюють особливості правового статусу Конституції України.
3. Назвіть основні положення Конституції України.
- 4*. Висловте свою думку щодо того, наскільки сучасна Україна відповідає характеристикам, зазначеним у статті 1 Конституції України.
- 5*. Уявіть, що вас запросили виступити перед молодшими школярами/школярами й розповісти про значення Конституції України для нашої держави та кожного/кожної громадянина/громадянки. Складіть план виступу та визначте його основні положення.
- 6*. Користуючись різними джерелами інформації (газети, телебачення, мережа «Інтернет»), підготуйте повідомлення про історію української Конституції.
7. Назвіть повноваження Конституційного Суду України.
8. Знайдіть у засобах масової інформації та мережі «Інтернет» повідомлення про останні рішення Конституційного Суду України.

§ 10. Громадянство України

1. Людина, особа, громадянин/громадянка

Коли ми звертаємося до когось із людей, з якими спілкуємося, чи говоримо про кого-небудь, ми використовуємо різні слова — знайому людину називаємо на ім'я чи прізвище, незнайому — *людина* або *громадянин/громадянка*. Чи однакові за змістом ці поняття з точки зору права?

Найширшим є поняття «людина». Воно визначає належність до біологічного виду «людина розумна» — «*Homo sapiens*».

- *Пригадайте, чим відрізняється людина розумна від інших живих істот.*

Будь-яка жива істота, яка має ознаки цього біологічного виду — відповідну анатомію, зовнішній вигляд, внутрішні органи, — належить до поняття «людина». Цим поняттям ми називаємо живу істоту від моменту народження і до смерті, незалежно від рівня фізичного або психічного, розумового розвитку, наявності будь-яких (зокрема, і психічних) хвороб. Це є і дитина, яка тільки народилася, і та людина, яка має затримки в розвитку, і та, що прикута до ліжка та втратила пам'ять. По-

няття «людина» стосується всіх, хто має відповідні ознаки, є родовим поняттям — позначає всі суб'єкти, які належать до певного біологічного виду.

Особливістю людини є те, що вона формується та існує в суспільстві. Кожний/кожна з нас є членом сім'ї, трудового чи навчального колективу, належить до нації, дехто є членом релігійної громади, політичної партії чи іншого об'єднання громадян. **Відносини людини із суспільством, її становище в ньому характеризуються поняттям «особистість».** Людина набуває багатьох якостей, лише перебуваючи в людському суспільстві. В історії людства траплялися випадки, коли немовля з тих чи інших причин виховували поза суспільством. У цьому випадку в нього не розвивалася мова, не набувалися навички поведінки, характерні для людського суспільства. Отже, **особистість** — це індивід, що має не лише біологічні, а й певні соціальні властивості, які виявляються у взаєминах з іншими людьми. Зверніть увагу: особистістю є не будь-яка людина, а лише та, що включена до суспільних відносин.

Людина впродовж життя вступає в правові відносини з іншими людьми, різноманітними організаціями, установами чи державними органами. Саме тоді, коли людина вступає в правовідносини, її можна назвати *особою*. Цим поняттям користуються юристи, визначаючи людину, яка вступає в правовідносини, їхнім суб'єктом. Отже, **особа** — це людина, яка є суб'єктом правовідносин.

Сучасна людина здебільшого має тісні зв'язки з певною державою, має право на її захист і водночас має перед нею обов'язки. Зв'язок людини з певною державою визначає поняття «громадянин/громадянка». Якщо «особистість» — поняття загальнолюдське, то громадянином/громадянкою можна бути лише певної держави — України, Польщі, Франції тощо.

Отже, «людина» — поняття здебільшого *біологічне*, стосується кожної істоти людського роду від самого народження. «Особистість» — переважно *соціальне* поняття, поняття «особа» визначає участь людини в правовідносинах, а «громадянин/громадянка» — поняття *політико-правове*, пов'язане з існуванням держави та права, визначає зв'язок людини з державою.

2. Поняття «громадянство»

Правовий статус (правове становище) громадянина визначається поняттям «громадянство».

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою та певною державою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки.

Розглянемо докладніше кожну складову частину цього визначення. *Юридична визначеність* громадянства полягає в тому, що є чіткі, закріплені в нормативних актах, правила його набуття та втрати.

Стійкість громадянства визначає необмеженість його в часі. Набувши громадянство, людина не може бути позбавлена його довільно, протягом усього часу перебування в громадянстві вона захищена державою, може користуватися всіма правами громадянина.

Необмеженість у просторі означає, що людина зберігає громадянство не лише на території своєї держави, а й за кордоном, у будь-якому місці земної кулі її захищає держава. Коли пірати почали захоплювати судна різних держав у морі, поблизу узбережжя Сомалі, унаслідок чого під загрозою опинилося життя моряків — громадян різних держав, Франція, Росія, США й інші держави надіслали в цей район військові кораблі, літаки й загони військ спеціального призначення для забезпечення захисту своїх громадян. Незалежно від того, де знаходиться громадянин/громадянка, він/вона зберігає свої права й обов'язки. Так, коли обирають президента або депутатів, громадяни/громадянки, які перебувають за кордоном, можуть узяти участь у голосуванні в дипломатичних представництвах своєї держави.

Іноді як синонім до поняття «громадянство» використовують поняття «підданство». Цей термін зберігся із часів, коли більшість країн були монархіями. Усіх мешканців/мешканок монархії вважали такими, що знаходяться «під монархом», зобов'язані платити данину (аналог нинішнього податку) своєму монархові, як тоді казали, вони перебували «під даниною». Звідси й назва — піддани. У монархіях і тепер уживають термін «підданство» для позначення належності особи до держави, у країнах із республіканською формою правління використовують поняття «громадянство». Отже, в Україні ми говоримо «громадяни/громадянки України», а у Великій Британії мешканці/мешканки є підданими Її Величності Королеви.

Законодавство двох держав світу не передбачає можливості виходу з власного громадянства — Афганістан та Ізраїль.

Подвійне громадянство передбачене законодавством Бангладеш, Великої Британії, Росії, Вірменії, Ізраїлю, ФРН, Франції, деяких країн Латинської Америки.

Андорра — єдина у світі держава, де громадяни становлять меншість серед людей, які проживають у цій країні. Для отримання громадянства потрібно прожити в країні не менше 25 років. З 65 942 жителів князівства лише 21 000 — громадяни Андорри. Інші — іноземці, які отримали право на «пасивне проживання», тобто не мають політичних і виборчих прав. Серед них: 28 500 — іспанці, 7000 — португальці, 4500 — французи.

Іноді особа може отримати громадянство відразу двох або й більше держав. Таких осіб називають *біпатридами*. Конституція України встановила, що в нашій державі існує єдине громадянство, отже, подвійне громадянство в Україні не допускається.

В Україні, як і в будь-якій іншій країні світу, можуть перебувати не лише громадяни/громадянки нашої держави. Людина може жити за межами своєї держави, але бути її громадянином/громадянкою. Так, американський журналіст, який працює в Києві, залишається громадянином США; так само залишається громадянином Угорщини посол цієї держави. Не змінюється й громадянство людей, які прибули до іншої держави на короткий час — на відпочинок, у туристичну поїздку, на лікування чи навчання.

Іноді трапляються випадки, коли людина не належить до громадянства жодної з держав, тобто стає особою без громадянства — *апатридом*.

- *Висловіть свою думку щодо надання іноземцям/іноземкам чи особам без громадянства певних прав. Чи можуть бути їхні права такими ж, як у громадян/громадянок, чи вони мають бути іншими? Обґрунтуйте свою думку.*

Конституція України визначає, що іноземці й особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами та свободами, що й громадяни/громадянки України, за окремими винятками, передбаченими Конституцією та законами України. Їм, наприклад, гарантовані права на життя та свободу, на освіту й охорону здоров'я, на власність (хоча іноді з певними обмеженнями). Але лише громадяни/громадянки України мають право брати участь в управлінні нашою державою, зобов'язані служити в Збройних силах України, можуть стати державними службовцями.

3 Конституції України

Стаття 26. Іноземці й особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, установленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (...).

Особу людини та її належність до громадянства України підтверджує паспорт, який отримують особи, що досягли 14 років.

3. Хто стає громадянином/громадянкою України

Хто має право на громадянство України? Щоб розібратися в цьому, використаємо Закон України «Про громадянство України».

- *Проаналізуйте запропоновані ситуації та, використовуючи витяг із Закону України «Про громадянство України» (с. 70–72), визначте, чи мають право зазначені громадяни отримати громадянство України. Які вимоги вони мають виконати для цього?*

1. Громадянин України був запрошений на роботу в один з університетів США й виїхав туди. Через два роки він одружився з громадянкою

США, а ще через два роки в них у пологовому будинку Чикаго народилася донька.

2. Під час патрулювання в центрі Львова наряд поліції раптом почув дитячий плач. Правоохоронці виявили новонароджену дитину, яка лежала в кущах, її доставили в лікарню, згодом дитина одужала. Пошуки матері не дали результату, немовля було передано до Будинку дитини.

3. Навчаючись у Харкові, громадянин однієї з країн Близького Сходу одружився з громадянкою України. Через два роки він звернувся з проханням надати йому громадянство України. У період розгляду його заяви в них народилася дитина. Чи може він отримати громадянство України? Яке громадянство матиме його дитина?

4. Громадянин П. народився в 1958 р. в м. Одесі. Закінчивши військово-училище, він протягом тридцяти років служив у радянській, а потім у російській армії. Вийшовши на пенсію у 2005 р., переїхав до рідного міста й у 2007 р. подав заяву про надання йому українського громадянства.

Із Закону України «Про громадянство України»

Стаття 7. Набуття громадянства України за народженням

Особа, батьків або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України.

Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України. (...)

Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України.

Особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження.

Стаття 8. Набуття громадянства України за територіальним походженням

Особа, яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука народилися або постійно проживали до 24 серпня 1991 року на території, яка стала територією України відповідно до Закону України «Про правонаступни-

цтво України», або яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра народилися або постійно проживали на інших територіях, що входили на момент їх народження або під час їх постійного проживання до складу Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, який подав зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її неповнолітні діти реєструються громадянами України. (...).

Стаття 9. Прийняття до громадянства України

Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їхніми клопотаннями прийняті до громадянства України.

Умовами прийняття до громадянства України є:

- 1) визнання й дотримання Конституції України та законів України;
- 2) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців) (...);
- 3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років.

Ця умова не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки, і на іноземців чи осіб без громадянства, які перебували з громадянином України понад два роки в шлюбі, що припинився внаслідок його смерті. (...)

Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які в'їхали в Україну особами без громадянства, — на три роки з моменту в'їзду в Україну.

Для іноземців та осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у Збройних силах України, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту набрання чинності контракту про проходження військової служби в Збройних силах України;

4) отримання дозволу на імміграцію (...);

5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);

6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні. (...)

До громадянства України не приймається особа, яка:

- 1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
- 2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) (...);
- 3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

Крім цього, на отримання громадянства України мають право особи, яких усиновили громадяни/громадянки України, над якими встановлено опіку громадянами/громадянками України, а також ті, хто раніше припинив громадянство, однак подав заяву про поновлення в громадянстві України (див. схему 23).

Схема 23

Юристи визначають кілька способів отримання громадянства.

Отримання громадянства за народженням називають **філіацією**. Цей спосіб вважають основним, первинним. При набутті громадянства за народженням використовують принцип ґрунту або принцип крові.

Принцип ґрунту означає, що дитина отримує громадянство держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків. Цей принцип притаманний для більшості держав Латинської Америки.

Принцип крові передбачає, що незалежно від місця народження дитина отримує громадянство держави, яке мають її батьки. Цей принцип використовують у Польщі, деяких державах Азії.

У більшості держав (до них належить і Україна) використовують змішаний принцип набуття громадянства за народженням.

Коли людина отримує нове громадянство, ідеться про **натуралізацію**, яка є вторинним (похідним) способом отримання громадянства.

Особливим видом отримання громадянства є **оптація**, коли особа опиняється на території, державна належність якої змінилася й особа має самостійно обрати — залишитися в попередньому громадянстві (як правило, переїхавши на нове місце проживання до держави попереднього громадянства) або взяти нове, залишившись на місці.

4. Припинення громадянства України

Громадянство передбачає взаємність прав та обов'язків людини й держави, а також можливість вільного вибору громадянства людиною. Саме тому іноді постає питання про зміну громадянства. **Кожна людина вільна прийняти рішення про вихід із громадянства України.**

Але особа, якій повідомлено про підозру в учиненні кримінального правопорушення, не може на час до повного виконання вироку вийти з громадянства України.

Вихід із громадянства України допускається за умови, коли особа набула громадянство іншої держави або отримала документ про те, що громадянин/громадянка України набуде інше громадянство, якщо вийде з громадянства України.

- Для чого, на вашу думку встановлено це обмеження?

Законодавством передбачено випадки, коли людина втрачає українське громадянство.

- Використовуючи поданий нижче витяг із Закону України «Про громадянство України», визначте, як буде вирішено питання громадянства в кожному із зазначених випадків.

1. Громадянин України виїхав на постійне місце проживання до Бельгії, де живе його дружина. Протягом семи років проживає в Брюсселі та працює вчителем англійської мови в державній школі.

2. Родина 17-річного Сергія П. вирішила виїхати на постійне місце проживання до Молдови. Батьки Сергія відмовилися від громадянства України й запропонували зробити це сину. Вони вважають, що зі зміною їхнього громадянства має автоматично змінитися й громадянство дитини. Сергій не хоче змінювати громадянство, але має сумнів, чи може він зберегти громадянство України.

3. Громадянин України П. звільнився з контрактної служби в Збройних силах України. На жаль, він не знайшов роботу, тому певний час був безробітним. Згодом виїхав до однієї з африканських країн і добровільно вступив там на військову службу.

Із Закону України «Про громадянство України»

Стаття 18. Вихід із громадянства України

(...) Вихід дітей віком від 14 до 18 років із громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою. (...)

Стаття 19. Підстави для втрати громадянства України

Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто.

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки:

а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;

б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями;

в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем;

г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави;

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Правовий зв'язок між людиною та державою називають *громадянством*. Цей зв'язок є стійким, не обмеженим у просторі. Іноземці/іноземки, які перебувають в Україні на законних підставах, мають в Україні більшість особистих і соціально-економічних прав, передбачених Конституцією України для громадян/громадянок України.

Порядок набуття та припинення громадянства України визначено Законом України «Про громадянство України». Найчастіше громадянство України набувається за народженням, чимало людей отримують його за територіальним походженням, дехто набуває громадянство шляхом прийняття до громадянства. Людина має право змінити громадянство. В окремих випадках громадянство України може бути втрачено внаслідок свідомих дій людини, передбачених законом.

Запам'ятайте: *людина, особа, громадянин, громадянство.*

Подивіться в інтернеті

<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> — Закон України

«Про громадянство України»;

<http://dmsu.gov.ua> — сайт Державної міграційної служби України.

Запитання та завдання

1. Що таке *громадянство*?
2. Як в Україні вирішено питання подвійного громадянства?
3. Хто та в яких випадках набуває громадянство України?
4. Чи можлива втрата українського громадянства?
5. Порівняйте значення понять: «людина», «громадянин/громадянка», «особа».
6. Порівняйте правовий статус громадян/громадянок та осіб, які проживають в Україні, але не мають громадянства України.
- 7*. Чому, на вашу думку, держава обмежує окремі права й обов'язки осіб, які не мають українського громадянства?
8. З дозволу батьків роздивіться їхні паспорти або свій паспорт та свідоцтво про народження. Які відомості в них містяться?
- 9*. З огляду на правовий зміст громадянства проаналізуйте можливі наслідки подвійного громадянства для держави й окремої особи.
- 10*. Висловте свою думку, у чому проявляється демократизм Закону України «Про громадянство України».

- 11*. Визначте, у яких із випадків особа має право на українське громадянство.
- а) Батьки дитини є громадянами України, але на момент її народження постійно проживають в Індії;
  - б) батько дитини — громадянин Австрії, мати — громадянка України, постійно живуть у Румунії;
  - в) дівчина — громадянка України — одружилася з громадянином Пакистану та виїхала з ним жити на його батьківщину;
  - г) громадянка України виїхала до Польщі та добровільно вступила на службу до збройних сил Польщі.

§ 11. Конституційні права, свободи й обов'язки людини та громадянина/громадянки

1. Що таке права та свободи людини

- *Назвіть права, які, на вашу думку, кожна людина повинна мати для існування та розвитку.*

Кожна людина має чимало потреб. Частина з них є такими, що їх визнає та забезпечує держава.

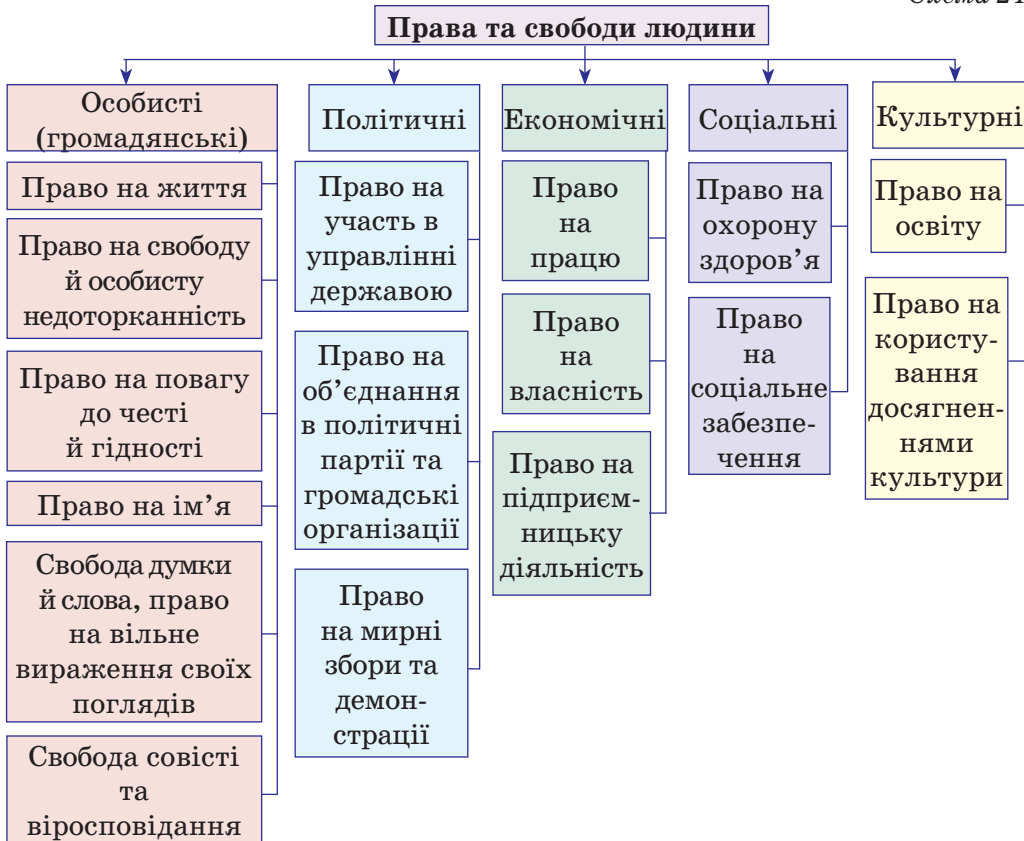
Права людини — визнані міжнародним правом норми забезпечення людині прав на вільне життя й розвиток як особистості, задоволення своїх потреб, здебільшого закріплені законодавством.

При цьому варто зазначити, що деякі права людина отримує від природи, вони притаманні їй як фізичній істоті, незалежно від того, у якій державі вона живе. Таким, наприклад, є **право на життя** — навіть держава не має права обмежити, відібрати в людини це право. Кожна людина має **право на свободу**, не може бути свавільно позбавлена волі. Такі права називають **природними**, або **невідчужуваними**.

Інші права людина має лише завдяки тому, що держава забезпечує їх своїм апаратом, своїми органами. Адже навряд чи хто-небудь, крім держави, має можливість забезпечити реальне право особи на освіту, на соціальне забезпечення тощо.

Дуже часто ми чуємо слова **права та свободи**. У чому ж полягає різниця між ними? Свободи людина може реалізувати, здійснити без будь-якого втручання держави та її органів. Держава повинна лише забезпечити охорону й захист цих свобод. Такими є, наприклад, свобода думки, свобода віросповідання. А от права держава повинна забезпечити певними механізмами чи юридичними процедурами. Часто для забезпечення окремого права чи групи прав людини приймають спеціальні закони, створюють спеціальні державні органи.

Нині існує чимало різних прав і свобод людини, які часто поділяють на кілька основних груп (*див. схему 24*).

2. Права, свободи й обов'язки людини в Конституції України

Основний Закон нашої держави — Конституція України — закріплює права та свободи громадян/громадянок України. При цьому Конституція визначає, що **обсяг прав і свобод, закріплений Основним Законом, не може бути зменшений або звужений, вони не можуть бути скасовані.**

- Проаналізуйте поданий витяг з Конституції України. Наведіть приклади використання цих прав.

З Конституції України

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя. (...)

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності. (...)

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду, і тільки на підставах та в порядку, установлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання

особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. (...)

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. (...)

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. (...)

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. (...)

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. (...)

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. (...)

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. (...)

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. (...)

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. (...)

Стаття 47. Кожен має право на житло. (...)

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

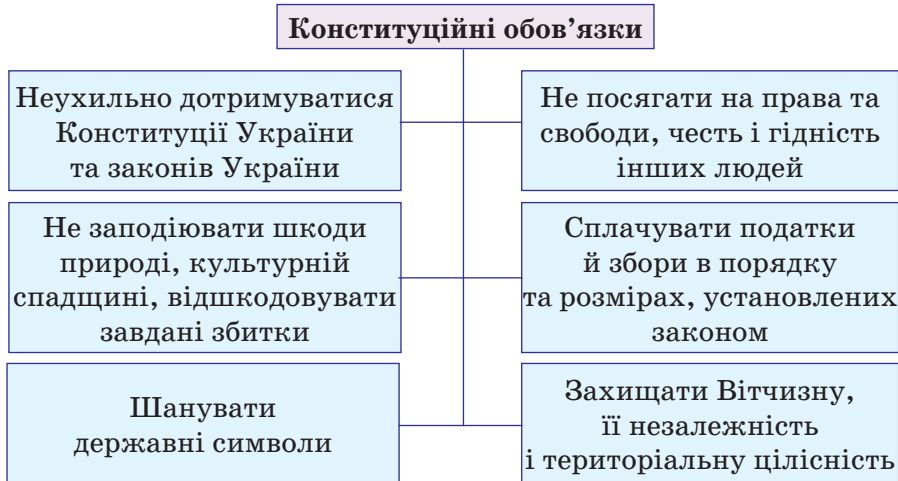
Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. (...)

Знання норм Конституції України має допомогти кожній людині знайти вихід у різноманітних життєвих ситуаціях.

3. Конституційні обов'язки громадян/громадянок України

Кожна людина живе в суспільстві та має не лише права, а й обов'язки. Загальна Декларація прав людини проголошує, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи». Конституція України закріплює ряд обов'язків (див. *схему 25*). Насамперед Конституція України вимагає від кожного/кожної **неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей**. При цьому Основний Закон застерігає, що **незнання законів громадянами/громадянками не звільняє їх від відповідальності**.

Схема 25

Існування будь-якої держави неможливе без відповідного фінансового забезпечення. Гроші, необхідні для функціонування державних органів, накопичуються передусім за допомогою податків. Конституція встановлює, що «кожний зобов'язаний **сплачувати податки й збори в порядку та розмірах, установлених законом**».

За фараона Яхмоса II в Стародавньому Єгипті було видано закон, за яким кожний єгиптянин був зобов'язаний щорічно повідомляти начальника про всі свої прибутки та засоби для життя. Того, хто цього не робив або хто не міг довести, що живе на законні засоби, карали смертю. Це найдавніша відома історикам «декларація доходів».

• Турецькі султани брали податок дітьми — для яничарського війська.

• У середньовічній Німеччині існував податок на вбивство: що більше вбивств не зуміла розкрити громада за певний строк, то вища сума податку.

Іспанці сплачували податок «туфля королеви» — на весілля неодруженого короля.

В Англії в 1797–1798 рр. усі власники годинників щорічно сплачували до скарбниці 5 шилінгів.

Правитель давньоримської провінції Галлії Ліцінії Ліціан (308–324) поділив рік на 14 місяців, щоб отримувати додаткових два щомісячних податки з підданих.

Кожний/кожна також зобов'язаний/зобов'язана не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Більшість держав нині мають свої символи — прапори, герби, гімни. **Шанування державних символів** — ще один конституційний обов'язок громадян України.

Конституція передбачає обов'язок **кожного/кожної громадянина/громадянки України здобути повну загальну середню освіту.**

Будь-яка держава повинна бути здатною захистити кордони, суверенітет і незалежність. Саме тому Конституція України встановлює обов'язок громадянина **захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність України.**

Відносини між державою й громадянами України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, а також загальні засади проходження в Україні військової служби визначає Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу».

Нині в Україні існує військова служба за призовом, військова служба за контрактом і строкова військова служба.

На строкову службу можуть бути призвані юнаки у віці від 18-ти до 27-ми років, які придатні до служби за станом здоров'я.

Строк служби за призовом для солдатів і матросів, сержантів і старшин, які проходять строкову військову службу в Збройних силах України й інших військових формуваннях, становить 18 місяців, а для осіб, які на час призову на строкову військову службу мають вищу освіту ступеня магістра, — 12 місяців.

На службу за контрактом приймають військовослужбовців, які проходять строкову військову службу або військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, а також громадян призовного віку, які мають вищу, професійно-технічну, повну або базову загальну середню освіту, і жінок із відповідною освітою віком від 18-ти до 40-ка років. Особи, які мають повну загальну середню, професійно-технічну або вищу освіту віком від 17-ти років до 30-ти років, та не мають військових звань офіцерського складу, які бажають стати офіцерами, можуть укласти контракт на військову службу (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів. Після закінчення цих закладів вони отримують первинні офіцерські звання та укладають контракти на службу офіцерами Збройних сил України. У деяких випадках призовнику може бути надано відстрочку від призову на строкову службу (за станом здоров'я, сімейними обставинами, у зв'язку з професійною діяльністю, для продовження навчання) або навіть звільнено від військової служби.

Нині в 14 країнах Західної Європи існує загальний військовий обов'язок. У Великій Британії — професійна армія, у Бельгії — переважно професійна. У жодній західноєвропейській країні немає обов'язкового призову на військову службу жінок.

Число призовників становить (щорічно в середньому): у Бельгії — 35 000, ФРН — 418 000, Італії — 270 000, Іспанії — 250 000, Греції — 127 000.

Термін служби становить: у Греції — 21 місяць, у Швеції — 5 місяців, у Швейцарії — 118 днів, але потім проводять щорічні 20-денні збори до досягнення призовниками 55-літнього віку. У дев'ятох західноєвропейських країнах термін служби — 12 місяців.

У 1988 р. у ФРН відмовилися від проходження військової служби за релігійними переконаннями 77 000 призовників.

Держава з повагою ставиться до релігійних переконань своїх громадян/громадянок. Окремі релігійні вчення забороняють віруючим тримати в руках зброю, служити у війську або навіть давати будь-які клятви (різновидом яких є військова присяга).

Конституція України проголошує, що службу у війську може бути замінено альтернативною (невійськовою) службою, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина.

Порядок проходження такої служби встановлено Законом України «Про невійськову (альтернативну) службу», відповідно до якого громадянин завчасно, не пізніше ніж за два місяці до строку призову, повинен звернутися до місцевої державної адміністрації із заявою про бажання проходити альтернативну службу. Відповідний підрозділ місцевої державної адміністрації розглядає його справу та приймає рішення про наявність підстав для направлення особи на альтернативну службу. У разі позитивного рішення громадянин проходить альтернативну службу на підприємстві, в установі, організації, що перебувають у державній, комунальній власності, діяльність яких насамперед пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним і сільським господарством, а також у патронажній службі в організаціях Товариства Червоного Хреста України, маючи право жити вдома й не брати в руки зброю. Строк альтернативної служби в півтора раза довший, ніж військової. Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, визначено постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 р. № 2066. До них належать: адвентисти-реформісти; адвентисти сьомого дня; евангельські християни; евангельські християни-баптисти; покутники; свідки Єгови; харизматичні християнські церкви (і церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами); християни віри евангельської (і церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами); Товариство свідомості Крішні.

Конституція України закріплює широкий перелік прав і свобод людини та громадянина/громадянки в Україні. Установлені Конституцією стандарти прав людини в Україні відповідають міжнародно-правовим стандартам прав людини.

Водночас громадяни/громадянки України мають визначені законом обов'язки. До конституційних обов'язків громадян України належать обов'язок дотримуватися Конституції та законів України, шанувати державні символи України, сплачувати податки та збори, зберігати природу й культурну спадщину, захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність.

Запам'ятайте: *права та свободи людини, конституційні обов'язки, податок, військовий обов'язок, державні символи — герб, гімн, прапор.*

Подивіться в інтернеті

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12/page> — Закон України «Про військовий обов'язок і військовою службу»;

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1975-12> — Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу»; <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/602-iv> — Закон України «Про Державний Гімн України»; <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2137-12> — Постанова Верховної Ради України «Про Державний Герб України»; <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2067-12> — Постанова Верховної Ради України «Про Державний Прапор України»; <http://www.mil.gov.ua/contract> — інформація про службу за контрактом на сайті Міністерства оборони України;

<http://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskova-osvita-na-tauka/vijskovi-liczei-ta-liczei-z-posilenouu/> — інформація про військові ліцеї та ліцеї з поглибленою військово-фізичною підготовкою на сайті Міністерства оборони України.

Запитання та завдання

1. Розподіліть права та свободи людини, передбачені Конституцією України, за відомими вам групами прав людини.
- 2*. Складіть розповідь про права людини, якими вам доводилося користуватися в житті.
- 3*. Які права людини ви вважаєте найважливішими для себе? Обґрунтуйте свою думку.
4. Назвіть конституційні обов'язки громадянина/громадянки України.
5. Висловіть свою думку, чи відповідає надання права на відстрочку та права на альтернативну службу демократичним цінностям, а також іншим (крім права) соціальним нормам.
6. Проаналізуйте, які обов'язки громадян/громадянки України ви повинні виконувати вже тепер.
7. Дізнайтеся в батьків, які з існуючих податків вони сплачують і в якому розмірі.
8. Висловіть свою думку щодо доцільності обов'язків громадян/громадянки України.
- 9*. Проаналізуйте зв'язок між установленням права на альтернативну службу й іншими правами людини.
10. Проаналізуйте ситуації та запропонуйте вихід із них, використовуючи норми Конституції України.
  - а) Пізно ввечері до вашої оселі подзвонили кілька осіб у цивільному, які, назвавши себе працівниками районного відділу поліції, вимагали відкрити двері та дати можливість провести обшук. Вони пред'явили службові посвідчення та постанову слідчого про проведення обшуку. Чи правомірні їхні дії?
  - б) Неподаляк від вашої школи будівельники розпочали огорожувати сквер і спортивний майданчик, пояснивши, що тут планується спорудження ділянки нової дороги. Не погодившись із цим, ви разом із дорослими жителями вирішили організувати мітинг і пікетування біля місця будівництва. Головна вимога — зберегти зелену зону та спортивний майданчик. Коли ви вийшли до об'єкта з плакатами, співробітники поліції почали вимагати припинити акції. Хто правий у цій ситуації? Як треба діяти, щоб законно провести цю акцію?

в) До вас підійшли співробітники поліції, які заявили, що ваші прикмети збігаються з прикметами особи, котра підозрюється в скоєнні нападу на дівчину. Вони запропонували пройти з ними до райвідділу поліції. У райвідділі ви попросили попередити батьків про затримання, але вам було відмовлено. На прохання запросити знайомого адвоката вам відмовили й запропонували скористатися послугами іншого, який у цей час знаходився біля райвідділу. Лише через п'ять діб вас відпустили, повідомивши про можливість нового виклику. Чи правомірними були дії правоохоронців?

§ 12. Звернення громадян/громадянок

1. Механізми захисту прав і свобод людини та громадянина/громадянки в Україні

Кожна людина повинна знати свої права. Однак цього недостатньо. На жаль, у житті іноді виникає потреба захистити їх. Для забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина/громадянки в Україні створено певну систему.

Насамперед Конституція України визначила, що «кожен має право будь-якими, не забороненими законом, засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань».

Якщо власних сил і можливостей для захисту прав недостатньо, кожний/кожна має право звернутися до відповідних органів державної

Уповноважений
Верховної Ради України
з прав людини

Емблема Уповноваженого
Верховної Ради
України з прав людини

влади та місцевого самоврядування. При цьому треба визначити, до якого органу звертатися, до компетенції якого органу належить ваша проблема.

Якщо порушено ваше право на освіту, доцільно звернутися до управління чи департаменту освіти, ваші права порушили в магазині — до органів захисту прав споживача тощо. У разі порушення прав людини правоохоронними органами — незаконного затримання, застосування незаконних засобів під час розсліду-

вання — можна звернутися не лише до відповідного органу внутрішніх справ більш високого рівня, а й до прокуратури, державного бюро розслідувань.

У разі необхідності людина може звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (іноді за традицією європейських держав його називають *омбудсменом*).

Крім цього, кожний/кожна має право на судовий захист своїх прав і свобод. Звичайно, у разі виникнення певних проблем доцільно звернутися до відповідних державних органів. Однак, якщо це не призвело до бажаного результату, треба звертатися до суду. Розгляд проблеми в суді здійснює незалежний суддя, який має бути максимально об'єктивним, але судові процедури, особливо з урахуванням можливих оскаржень, є досить тривалими.

2. Звернення громадян/громадянок

Порядок звернення громадян/громадянок до державних органів визначений Законом України «Про звернення громадян». Цей розгляд здійснюється, як правило, досить оперативно, звернення розглядають професіонали в тій сфері, якої стосується звернення.

Громадяни/громадянки мають право подавати до будь-яких організацій, державних органів, громадських організацій пропозиції щодо поліпшення їхньої діяльності, виявляти недоліки в їхній роботі, оскаржувати дії посадовців, державних і громадських органів. Кожний/кожна має право звернутися до будь-яких органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ чи організацій для захисту своїх прав, законних інтересів або зі скаргою у випадку їхнього порушення.

Залежно від змісту, закон поділяє звернення громадян/громадянок на три категорії: заяви (клопотання), скарги та пропозиції (зауваження) (*див. схему 26, с. 86*).

Подаючи *заяву*, громадянин/громадянка звертається з проханням про сприяння реалізації своїх законних прав та інтересів, повідомляє про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій тощо, висловлює думки щодо поліпшення їхньої діяльності.

Клопотання — це письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо. Якщо у зверненні дають пораду чи рекомендацію щодо діяльності органів державної влади або місцевого самоврядування, висловлюють думки щодо вирішення певних проблем, то

З історії українського права

Юзьков Леонід (1938–1995) — український учений-правознавець, доктор юридичних наук. Працював у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Досліджував проблеми конституційного й адміністративного права. Брав участь у розробці Декларації про державний суверенітет України, Конституції України. У 1992 р. був обраний першим Головою Конституційного Суду України.

Йдеться про **пропозицію**. Коли права людини порушено й вона вимагає їх поновити, переглянути певне рішення або дії, то подається **скарга**.

Схема 26

Під час розгляду звернення громадянин/громадянка має право особисто викласти свої аргументи, подати додаткові матеріали, бути присутнім/присутньою при розгляді заяви чи скарги. Громадянин/громадянка має право ознайомлюватися з матеріалами перевірки, а також користуватися допомогою адвоката. Закон визначає строки розгляду звернення — не більше одного місяця від дня його надходження, а ті, які не потребують додакового вивчення, — невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо протягом місячного терміну вирішити порушені у зверненні питання неможливо, строк може бути подовжено, але при цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати 45-ти днів.

З метою захисту прав людини в Україні створено систему органів та установ. Кожний/кожна громадянин/громадянка має право законними способами захищати свої права, за необхідності звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також до суду.

Закон визначає порядок звернення громадян/громадян, вимоги до звернень і порядок їхнього розгляду.

Запам'ятайте: звернення громадян/громадян, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Подивіться в інтернеті

<http://www.ombudsman.gov.ua> — Сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80> — Закон України «Про звернення громадян».

Запитання та завдання

1. Які органи в Україні мають забезпечувати захист прав людини?
2. Які види звернень громадян передбачені Законом України «Про звернення громадян»?
3. Які права має громадянин/громадянка під час розгляду його звернення?
4. Запропонуйте, за допомогою яких органів можна вирішити проблеми, що виникли в поданих ситуаціях, як захистити порушені права людини.
  - а) Громадянина протягом тривалого часу затримують виплату заробітної плати;

- б) громадянку протягом дев'яти місяців утримували під вартою за підозрою в скоєнні вбивства. За її твердженням, співробітники правоохоронних органів щодо неї застосовували незаконні методи тиску (побиття, тортури, позбавлення їжі тощо);
- в) багатодітну сім'ю виселяють із кімнати гуртожитку, де вона законно проживала багато років, не надавши ніякого іншого помешкання.

Практичне заняття 3

Звернення громадян/громадянок

(Інформацію щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель/вчителька.)

- Проаналізуйте запропоновані ситуації. Визначте орган, до компетенції якого належить вирішення питання. Складіть відповідні звернення.
- Змініть розгляд підготовлених вами звернень при особистому зверненні громадян до відповідних органів чи організацій згідно із Законом України «Про звернення громадян».

Для виконання завдань користуйтеся витягом (с. 88) із Закону України «Про звернення громадян».

1. Біля вашої школи живе багато дітей різного віку, однак відсутні дитячий і спортивний майданчики. Мешканці хотіли б вирішити цю проблему, готові й самі вийти на суботники та взяти участь у спорудженні таких об'єктів.
2. Унаслідок сильних і тривалих дощів, які йшли без перерв майже два місяці, у районі спостерігався надзвичайно високий рівень води в річках та озерах. Захисна дамба, яка належить місцевій гідроелектростанції, не витримала, у результаті цього було затоплено присадибні ділянки та навіть деякі будинки. Ваші сусіди, будинок яких потрапив у зону підтоплення, вирішили звернутися по допомогу, щоб відновити будівлю, яка постраждала.
3. Ваші сусіди — багатодітна сім'я, у ній — вісім дітей. Вони неодноразово зверталися до сільської та районної ради з проханням виділити земельну ділянку для ведення підсобного господарства, щоб забезпечити сім'ю продуктами. Однак їм відмовили. Сусіди вважають, що вони мають право на отримання земельної ділянки.
4. Родина ваших друзів купила новий телевізор. Однак через два місяці виникли проблеми: у телевізорі час від часу зникав звук, спостерігалися суттєві дефекти кольорів. Господарі звернулися до магазину, де придбали телевізор, однак із ними відмовилися навіть розмовляти з приводу ремонту або заміни телевізора.
5. На початку зими виникли великі проблеми з транспортним сполученням із вашим населеним пунктом. Замість шести рейсів, передбачених розкладом, здійснювали лише два-три, до того ж на лінію виходили не великі автобуси, як раніше, а мікроавтобуси. Унаслідок цього мешканці населеного пункту не могли потрапити до районних установ для вирішення своїх проблем.

Із Закону України «Про звернення громадян»

Стаття 5. Вимоги до звернення

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).

Письмове звернення має бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. (...)

Стаття 8. Звернення, які не підлягають розгляду та вирішенню, письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає.

Не розглядаються повторні звернення одним і тим же органом від одного й того ж громадянина з одного й того ж питання, якщо перше вирішено по суті. (...)

Стаття 14. Розгляд пропозицій (зауважень) громадян

Органи державної влади та місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності чи об'єднання громадян, посадові особи зобов'язані розглянути пропозиції (зауваження) і повідомити громадянина про результати розгляду (...).

Стаття 15. Розгляд заяв (клопотань)

(...) Відповідь за результатами розгляду заяв (клопотань) в обов'язковому порядку надається тим органом, який отримав ці заяви й до компетенції якого входить вирішення порушених у заявах (клопотаннях) питань, за підписом керівника або особи, яка виконує його обов'язки.

Рішення про відмову в задоволенні вимог, викладених у заяві (клопотанні), доводять до відома громадянина в письмовій формі з посиланням на Закон і викладенням мотивів відмови, а також із роз'ясненням порядку оскарження прийнятого рішення.

- *Відповідно до вимог українського законодавства, складіть звернення з приводу проблем, які, на вашу думку, є важливими для вашого населеного пункту, мікрорайону та школи.*

§ 13–14. Органи державної влади в Україні

1. Поділ державної влади в Україні

Обов'язковою ознакою будь-якої держави є наявність державного апарату, органів, які забезпечують виконання державою її функцій. В Україні діє чимало різних державних органів.

З Конституції України

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (...).

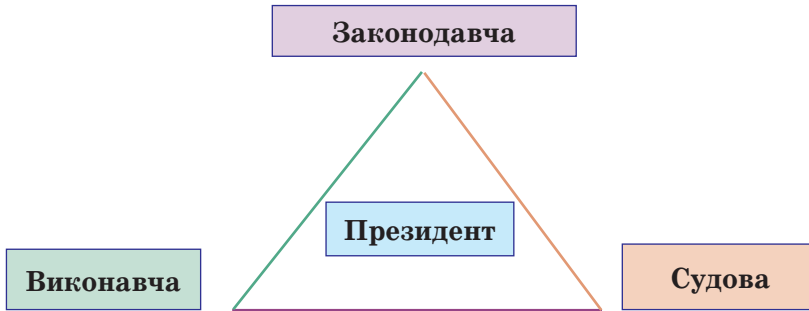
- Як ви вважаєте, з якою метою здійснюється поділ державної влади?

Система поділу державної влади, створена в Україні, забезпечує врівноваження та протизваги в діяльності органів державної влади. Ця система допомагає запобігти зосередженню всієї влади в одній гілці влади, вимагає від кожної з них урахування позиції іншої (див. табл. 2 і схему 27).

Таблиця 2

Гілка влади	Законодавча	Виконавча	Судова
Органи державної влади, які належать до цієї гілки влади	Верховна Рада України	Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, обласні, районні, Київська, Севастопольська міські державні адміністрації	Конституційний Суд України, Верховний Суд, інші суди

Схема 27

2. Конституційний статус і компетенція Верховної Ради України

У системі поділу влади обов'язковою складовою є законодавча влада. Саме законодавчий орган із дотриманням спеціальної процедури приймає найважливіші юридичні акти, що мають найвищу юридичну силу, — закони (звідси й назва законодавча влада). Загальна традиційна назва таких органів — *парламент*.

- *Пригадайте, які органи виконували ці функції в різні періоди історії в різних країнах (Стародавніх Греції, Римі та Русі-Україні тощо). Де вперше з'явився парламент?*

У різних країнах використовують різні назви парламенту.

У Сполучених Штатах Америки й у більшості латиноамериканських країн парламент має назву *конгрес*, в Іспанії — *кортеси*, у Нідерландах — *генеральні штати*, у Великій Британії, Канаді, інших країнах Британської співдружності — *парламент*, у Польщі й Литві — *сейм*, в Ізраїлі — *кнесет*, у деяких країнах Сходу — *меджліс*.

У радянській Україні законодавчі органи мали назву *Верховна Рада*. Під час обговорення Конституції України 1996 р. було запропоновано назвати законодавчий орган України *Народною Радою*, але пропозицію відхилили.

Найбільша чисельність парламентарів є в КНР — 2978 депутатів, у Франції — 898 (з них 570 — у нижній палаті), в Італії — 955 (630 — у нижній палаті), у ФРН — 740 (642 — у нижній палаті), у Японії — 752 депутатів (500 — у нижній палаті).

Нині в Україні один депутат на 100 тис. громадян, в Ірландії — на 20 тис., Швейцарії — на 35 тис., у Великій Британії, ФРН, Франції, Італії, Польщі — майже на 100 тис. громадян.

Відповідно до Конституції України, **єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України.**

Верховна Рада України має право вносити зміни до Конституції України, призначати Всеукраїнський референдум із питань про зміну території України. Найважливішим завданням Верховної Ради України є прийняття законів нашої держави. Крім законодавчих, Верховна Рада виконує й інші важливі функції, зокрема визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики України, призначає в передбачені Конституцією України строки вибори Президента, затверджує Державний бюджет України, чисельність і структуру Збройних сил України, дає згоду на обов'язковість для України міжнародних угод — **ратифікує** чи анулює — **денонсує** їх.

Верховна Рада України розглядає, схвалює чи відхиляє програму нового уряду, призначає за поданням Президента України (за пропозицією коаліції депутатських фракцій, що становлять більшість парламенту), прем'єр-міністра, міністрів оборони та закордонних справ, голів Антимонопольного комітету, Фонду державного майна, Голову Національного банку України та Голову Служби безпеки України та звільняє їх із посад, за поданням прем'єр-міністра — інших членів Кабінету Міністрів України, дає згоду на призначення Генерального прокурора України. Верховна Рада призначає Уповноваженого Верховної Ради України з

Засідання Верховної
Ради України

прав людини, Голову та членів Рахункової палати, призначає третину суддів Конституційного Суду України.

Конституційний склад Верховної Ради України — 450 народних депутатів. Кандидат/кандидатка у народні депутати України повинен/повинна бути громадянином/громадянкою України, не молодшими/не молодшою 21 року, і проживати в Україні протягом останніх 5 років. Строк повноважень народних депутатів — 5 років. Зі складу народних депутатів обирають Голову Верховної Ради України та його заступників. Вони підзвітні Верховній Раді України й можуть бути нею відкликані (зняті з посад). Голова веде засідання Верховної Ради України, представляє її в Україні та за її межами, підписує акти, прийняті Верховною Радою, організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради. Іноді його називають *спікером*, тобто «той, хто говорить».

3. Правовий статус і повноваження Президента України

У 1991 р., напередодні проголошення Україною незалежності, у нашій державі було запроваджено посаду Президента України. Відповідно до Конституції України, Президент є главою держави, гарантом суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина. Президент України не входить до складу жодної з гілок влади, він має особливі повноваження в державі завдяки системі противаг і стримувальних механізмів.

Правовий статус президента в різних країнах світу неоднаковий. У Сполучених Штатах Америки виконавча влада належить президенту, він є головнокомандувачем збройних сил, самостійно веде переговори з іноземними державами, призначає міністрів та очолює кабінет міністрів США, має й інші важливі повноваження. Главами виконавчої влади за конституціями є президенти Фінляндії та Індії.

Сильною є влада президента у Франції. Він, зокрема, має право розпуску парламенту, але виконавчу владу очолює прем'єр-міністр. Кабінет міністрів формується з представників партії, що перемогла на парламентських виборах.

Інша ситуація у ФРН та Ізраїлі. Тут президент хоч і є главою держави, але влада його обмежена. Він здебільшого має представницькі функції — приймає послів, здійснює нагородження, підписує міжнародні угоди.

Нині не можна напевно визначити, яка із цих систем найкраща. У кожній з них є переваги й недоліки, кожна країна обирає найпридатнішу саме для неї систему.

- *Висловіть свою думку, як треба призначати чи обирати Президента України, щоб це відповідало демократичним засадам народовладдя.*

Президент відіграє значну роль у житті держави. Він повинен представляти інтереси народу. Через це Конституцією України передбачено, що Президента обирають громадяни України на основі загального, рівного й прямого виборчого права таємним голосуванням.

Кандидату на посаду Президента України має виповнитися не менше 35 років, він має проживати в Україні протягом останніх 10 років, володіти державною мовою, бути громадянином України. Одна й та ж особа може бути обрана Президентом не більше двох разів підряд. Президент не має права займатися будь-якою іншою діяльністю, бути депутатом. Строк повноважень Президента України — 5 років. Новообраний Президент України на засіданні Верховної Ради України приносить присягу на вірність народу України й вступає на пост не пізніше ніж через 30 днів після оголошення результатів виборів. Президент України на час своїх повноважень користується правом недоторканності, його честь і гідність охороняються законом.

Звання Президента України зберігається за ним довічно.

Повноваження Президента України визначені Конституцією України. Він представляє нашу державу в міжнародних відносинах, укладає договори, призначає представників України в інших державах і приймає представників іноземних держав в Україні.

Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, призначає вище командування військових формувань України, очолює Раду національної безпеки й оборони України, приймає рішення про мобілізацію та запровадження воєнного стану, має право нагороджувати державними нагородами, присвоювати вищі військові звання,

Офіс Президента України. м. Київ

чини, дипломатичні ранги, здійснювати помилування засуджених. Президент України підписує закони, має право повернути їх до Верховної Ради України зі своїми зауваженнями (накласти на них вето), на основі Конституції України й законів України видає укази та розпорядження, які є обов'язковими для виконання на території України. Президент України має право в окремих випадках достроково припинити повноваження Верховної Ради, він вносить подання про призначення Прем'єр-міністра України (за пропозицією коаліції депутатських фракцій), міністра оборони та міністра закордонних справ, призначає та звільняє з посади за згодою Верховної Ради Генерального прокурора, за поданням Вищої ради правосуддя призначає суддів звичайних судів, а також призначає 6 суддів Конституційного Суду України.

Президент України не має права передавати свої повноваження іншим особам чи органам.

4. Виконавча влада в Україні

Головне завдання виконавчої влади — організація державного управління, забезпечення реалізації законів та інших нормативних актів держави, її функцій у господарській, соціально-культурній та інших галузях.

Виконавча влада організовує діяльність державних підприємств, транспорту, установ освіти, охорони здоров'я, органів правопорядку. До складу виконавчої влади входять: уряд — Кабінет Міністрів України, інші центральні органи виконавчої влади (міністерства, державні служби, агентства, комітети, комісії, а також центральні органи виконавчої влади за спеціальним статусом), місцеві органи виконавчої влади — обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Органи виконавчої влади будують свою діяльність на принципах законності (на основі Конституції та законів України), демократизму (формується за участю представницьких органів і звітують перед ними), гласності (інформують населення й органи, що їх сформували, про свою діяльність). Важливе значення мають також принципи, що забезпечують права громадян, зокрема пріоритет прав людини й рівноправність усіх, незалежно від національності та соціального стану тощо.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади України є уряд — Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Очолює уряд прем'єр-міністр, який керує його роботою.

З історії українського права

Малиновський Онікій (1868–1932) — український правознавець, громадський діяч, академік ВУАН, доктор права. Досліджував проблеми історії українського права, звичаєве право. Одним із перших вітчизняних юристів рішуче виступив за скасування смертної кари.

Кабінет Міністрів
України. м. Київ

Кабінет Міністрів України координує діяльність міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади. Кожний із них здійснює керівництво певною сферою державного життя, несе відповідальність за її розвиток. Серед міністерств України є такі, що безпосередньо займаються економічними питаннями, зокрема фінансами, розвитком громад і територій, інфраструктурою тощо, соціальним розвитком — освітою та наукою, охороною здоров'я, культурою та ін. Є силові міністерства — міністерства оборони та внутрішніх справ, а також міністерства закордонних справ, юстиції тощо. Крім міністерств, існують інші центральні органи виконавчої влади — Державна податкова служба, Державна служба з надзвичайних ситуацій, Державне космічне агентство, Державна екологічна інспекція тощо.

Для забезпечення виконавчих функцій на місцях створюють органи державної виконавчої влади. Органами державної виконавчої влади на місцях є обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Їхні повноваження визначає Закон України «Про місцеві державні адміністрації». Голів місцевих державних адміністрацій призначає Президент України за поданням Кабінету Міністрів України.

Виконавча влада на місцях забезпечує виконання Конституції і законів України, законність і правопорядок, відповідає за здійснення програм соціально-економічного й культурного розвитку свого регіону, складає відповідні місцеві бюджети та звітує про їх виконання.

5. Суди в Україні

Головне завдання судової влади — здійснення правосуддя, тобто застосування державним органом — судом — норм права до конкретних подій, випадків, розв'язання суперечок, що виникають. Судова влада повинна забезпечити захист суспільного ладу, прав і свобод громадян, інтересів держави, підприємств, організацій та установ. Діяльність органів судової влади регулюється **Конституцією України, Законом України «Про судоустрій і статус судів»** тощо.

Крім Конституційного Суду, про який ви вже знаєте, в Україні діють **суди загальної юрисдикції**. Вони розглядають справи, що виникають у будь-яких правовідносинах, крім тих, котрі розглядає Конституційний Суд.

- *Пригадайте, які справи розглядає Конституційний Суд України.*

В Україні діють загальні суди й спеціалізовані суди. Найбільше справ із різних питань розглядають *загальні суди*. Вони вирішують різноманітні справи: кримінальні, цивільні, справи з трудових, сімейних, майнових питань і багато інших. *Спеціалізовані суди* розглядають справи відповідно до своєї спеціалізації.

Господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин (як правило, між юридичними особами, наприклад невиконання або порушення договорів), справи, пов'язані з банкрутством тощо. До відання *адміністративних судів* належать справи, пов'язані з діяльністю державних органів та їхніх посадових осіб. Саме до такого суду вам необхідно звернутися для захисту своїх соціальних або політичних прав, розв'язання суперечок, пов'язаних із податками, зборами, іншими обов'язковими платежами, виборами, референдумами тощо.

Як правило, спочатку, як кажуть юристи, «за першою інстанцією», розглядають справи місцеві суди, які створено в одному або кількох районах чи районах у містах, або в місті, або в районі (районах) і місті (містах). Якщо людина не згодна з прийнятим судовим рішенням, вона має право подати апеляцію до апеляційного суду.

Для розгляду окремих категорій справ створено *Вищий антикорупційний суд*, а також передбачено створення *Вищого суду з питань інтелектуальної власності*.

Найвищим судом у системі судоустрою України є Верховний Суд. У його складі діють Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд, Касаційний цивільний суд.

6. Місцеве самоврядування в Україні

Конституція України гарантує право територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — *на місцеве самоврядування*, тобто право самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Представницькими органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські, районні й обласні ради.

Місцеві ради є представницькими органами, тому до їхнього складу належать повноважні представники населення відповідної території — села, міста, селища, депутати відповідної ради, строк повноважень яких 5 років.

Крім депутатів, населення села, селища чи міста прямим голосуванням строком на 5 років обирає сільського, селищного або міського голову. Він є головною посадовою особою відповідної територіальної

Львівська міська рада

громади. На відміну від голів громад, голову районної та обласної ради обирають депутати на своєму засіданні.

На відміну від народних депутатів України, депутати органів місцевого самоврядування працюють на непрофесійній основі — вони залишаються інженерами, учителями, лікарями, підприємцями — тими, ким були до обрання. Час від часу збираються на сесії ради, вирішуючи питання життя територіальної громади. Постійно працюють лише голови рад та їхні заступники. Місцеві ради можуть створювати свої виконавчі органи, які здійснюють повсякденну роботу, або передавати частину своїх повноважень місцевим державним адміністраціям.

Органи місцевого самоврядування від імені територіальної громади розпоряджаються майном, що є її власністю, мають право встановлювати місцеві податки, призначають у разі потреби місцевий референдум, можуть створювати або ліквідувати комунальні підприємства, контролюють їхню діяльність. Сільські, селищні, районні, міські й обласні ради затверджують бюджети відповідних територій чи населених пунктів, програми соціально-економічного та культурного розвитку, контролюють їхнє виконання.

Протягом кількох років в Україні проходила реформа адміністративно-територіального устрою, унаслідок якої замість 490 районів створено 136, замість 11 000 місцевих рад утворено 1469 спроможних територіальних громад. Метою реформи та, зокрема, створення територіальних громад є насамперед підвищення дієздатності органів місцевого самоврядування, укріплення їхньої матеріальної та фінансової бази, економія коштів.

Органи місцевого самоврядування співпрацюють із місцевими державними адміністраціями. Конституція України передбачає можливість передання органам місцевого самоврядування окремих повноважень державної виконавчої влади. Щодо виконання цих, як прийнято говорити, делегованих повноважень органи місцевого самоврядування підпорядковуються органам виконавчої влади. Також передбачено, що обласна чи районна рада може делегувати окремі свої повноваження відповідній державній адміністрації. Іноді громадяни/громадянки пропонують створити органи самоорганізації населення — комітети чи ради будинків, вулиць, мікрорайонів тощо. Вони вже діють у багатьох містах нашої країни. Конституція України передбачила можливість їхнього функціонування, а також передання їм частини повноважень, коштів і майна радами вищого рівня.

Конституція України надає великого значення органам місцевого самоврядування, гарантуючи судовий захист їхніх прав.

Діяльність органів державної влади в Україні здійснюється за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України. До складу виконавчої влади в Україні належать: Кабінет Міністрів України — вищий орган у системі органів виконавчої влади, міністерства й інші центральні органи виконавчої влади та місцеві органи виконавчої влади — державні адміністрації. Президент України є главою держави, але не належить до жодної з гілок влади.

Судову владу в Україні становлять Конституційний Суд України і суди загальної юрисдикції.

В Україні діють органи місцевого самоврядування — сільські, селищні, міські, районні й обласні ради.

Запам'ятайте: *влада законодавча, виконавча, судова; суд конституційної юрисдикції, суди загальної юрисдикції, територіальні громади.*

Подивіться в інтернеті

<http://rada.gov.ua> — сайт Верховної Ради України; <http://www.president.gov.ua/> — сайт Президента України; <http://www.kmu.gov.ua/> — сайт Кабінету Міністрів України.

Запитання та завдання

1. Який склад і структура Верховної Ради України?
2. Охарактеризуйте повноваження Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів України.
3. Хто нині є Президентом України, Головою Верховної Ради України, прем'єр-міністром України?
4. Порівняйте вимоги до кандидатів у Президенти України й народних депутатів України. У чому різниця? Чим, на вашу думку, вона пояснюється?
5. Які завдання виконують органи виконавчої влади?
6. Як формується Кабінет Міністрів України?
7. Які завдання виконують в Україні органи місцевого самоврядування?
8. Складіть схему «Органи виконавчої влади в Україні».
9. Які органи місцевого самоврядування існують в Україні?
10. Які повноваження мають органи місцевого самоврядування?
11. З'ясуйте, які органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування діють у вашому селі, районі, місті, територіальній громаді.
- 12*. У засобах масової інформації знайдіть повідомлення про роботу Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України.
- 13*. Використовуючи додаткову літературу й знання з історії та інших предметів, порівняйте статус Президента України й президентів інших країн.
- 14*. Запитайте в батьків, які проблеми їм доводилося вирішувати в органах місцевого самоврядування чи місцевих органах державної виконавчої влади. Чи отримали вони належну допомогу або відповідь?

- 15***. Визначте, які органи входять до судової системи України та які завдання вони виконують.
- 16.** Визначте, до юрисдикції якого суду належать подані справи.
- Скоєно пограбування магазину, поліція змогла встановити та затримати особу, яку вважає винною в пограбуванні;
  - Президент України видав Указ, який, на думку народних депутатів України, не відповідає Конституції України;
  - залізниця вчасно не виконала умови договору з доставлення вантажів для фірми, унаслідок чого вона зазнала значних збитків;
  - громадяни своєчасно не виплатили заробітну плату, а потім, як вона вважає, звільнили з роботи з порушенням вимог законодавства.

Перевірте себе

- Назвіть і поясніть особливості юридичного статусу Конституції України як Основного Закону.
- Визначте, яку форму має сучасна держава Україна.
- 3***. Поясніть систему противаг і стримувань гілок влади в Україні.
- Названі права людини розподіліть по відповідних рядках і стовпчиках таблиці.

Особисті (громадянські) права	Політичні права	Соціальні права	Економічні права	Культурні права

- Право на життя.
- Право на свободу.
- Право на працю.
- Право на користування досягненнями культури.
- Право на охорону здоров'я.
- Право на житло.
- Право на освіту.
- Право на участь в управлінні державою.
- Право на об'єднання в політичні партії та громадські організації.
- Право на створення сім'ї.
- Право на ім'я.
- Право на громадянство.
- Право на свободу пересування.
- Право на свободу віросповідання.
- 5.** Визначте, які підстави набуття українського громадянства передбачено законодавством України.

Тестові завдання

- Визначте, хто із цих осіб має право на отримання українського громадянства
  - хлопчик, батьками якого є громадяни Туреччини, народився на території України, куди його батьки приїхали на лікування
  - 21-річна дівчина народилася та до 19 років постійно жила в Празі, потім переїхала в Україну, де живе й працює нині, вивчила українську мову, історію та Конституцію України
  - 36-річна жінка п'ять років тому одружилася з українцем, переїхала до Полтави, але не відмовляється від польського громадянства

- Г** хлопчик, мати якого — особа без громадянства, батько — невідомий, народився у Львові
- Д** усі зазначені особи мають право на отримання українського громадянства
2. Визначте конституційний статус Верховної Ради України
- А** вищий орган законодавчої влади України
- Б** вищий орган представницької влади в Україні
- В** вищий орган у системі органів виконавчої влади України
- Г** єдиний орган представницької влади України
- Д** єдиний орган законодавчої влади України
3. Визначте, яку з поданих справ має розглядати Конституційний Суд України
- А** справу щодо конституційності чинного договору між Україною та Францією за поданням Кабінету Міністрів України
- Б** справу щодо незаконного звільнення з роботи колишнього народного депутата С. за поданням 68-ми народних депутатів України
- В** справу про конституційність рішення Одеської обласної ради щодо заборони проведення демонстрації на трасі Київ–Одеса за поданням Уповноваженого Верховної Ради з прав людини
- Г** справу про конституційність Закону України за поданням Кабінету Міністрів України
4. Визначте, який із зазначених органів належить до органів державної виконавчої влади
- А** Вищий господарський суд України
- Б** виконавчий комітет Тернопільської міської ради депутатів
- В** Броварська районна державна адміністрація
- Г** Рада національної безпеки та оборони України
5. Визначте, до якої групи прав людини належить право на життя
- А** економічні
- Б** культурні
- В** особисті
- Г** політичні
- Д** соціальні
6. Визначте, яка умова **НЕ** є обов'язковою для отримання іноземцем українського громадянства
- А** відмова від іноземного громадянства
- Б** володіння українською мовою
- В** знання історії України
- Г** наявність законних джерел існування
- Д** проживання на території України протягом п'яти років
7. Визначте, який із зазначених органів **НЕ** є органом виконавчої влади України
- А** Президент України
- Б** Кабінет Міністрів України
- В** Міністерство освіти і науки України
- Г** Одеська обласна державна адміністрація
8. Визначте, у якому із зазначених випадків за громадянином П. зберігатиметься громадянство України
- А** громадянин України П. виїхав на постійне місце проживання до Угорщини й проживає там 9 років, не реєструючись у консульстві чи посольстві України

- Б** дитина — громадянин України П. віком 3 роки виїхала з батьками в Молдову на постійне місце проживання, при цьому обоє батьків вийшли з українського громадянства
  - В** громадянин України П. на запрошення міністерства оборони Литви вступив на службу в генеральний штаб цієї країни, не погодивши це з органами Української держави
  - Г** громадянин України П., переїхавши жити до Німеччини, подав заяву та отримав німецьке громадянство
  - Д** громадянин України П. вступив на службу до французького поліцейського підрозділу
- 9.** Особа без громадянства П. подала заяву про прийняття його до громадянства України. Визначте, у якому із зазначених випадків є підстави для відмови заявнику в проханні
- А** П. раніше служив у збройних силах однієї з країн Африки
  - Б** П. за вбивство засуджений до 15 років позбавлення волі та відбуває покарання в Україні
  - В** П. не має родичів в Україні
  - Г** в усіх зазначених випадках П. буде відмовлено
  - Д** підстав для відмови немає в жодному з випадків
- 10.** Згідно з діючим законодавством громадянин України в окремих випадках має право на альтернативну службу замість військової. Це право є реалізацією права громадян на
- А** на повагу до його гідності
  - Б** на свободу слова та переконань
  - В** на свободу світогляду та віросповідання
  - Г** на вільний розвиток
  - Д** на волю та особисту недоторканність
- 11.** Визначте, у якому із зазначених випадків Верховна Рада України перевищила свої повноваження
- А** Верховна Рада України надала згоду на призначення Генерального прокурора України
  - Б** за поданням Президента України Верховна Рада України призначила Голову Національного банку України
  - В** Верховна Рада України затвердила поданий Кабінетом Міністрів України бюджет України
  - Г** Верховна Рада України прийняла рішення про помилування
  - Д** Верховна Рада України прийняла рішення про усунення з поста Президента України в порядку імпичменту
- 12.** Визначте конституційний статус Президента України
- А** є главою держави
  - Б** є главою держави та главою виконавчої влади
  - В** є главою виконавчої влади
  - Г** є главою законодавчої влади
  - Д** є главою держави та законодавчої влади
- 13.** Визначте, коли було прийнято нині діючу Конституцію України
- А** 16. 07. 1990 р.
  - Б** 24. 08. 1991 р.
  - В** 01. 12. 1991 р.
  - Г** 28. 06. 1996 р.
  - Д** 28. 03. 2014 р.

Розділ 4

НЕПОВНОЛІТНІ ОСОБИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ, СІМЕЙНИХ, ТРУДОВИХ, АДМІНІСТРАТИВНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

§ 15. Неповнолітні особи в цивільних правовідносинах

1. Цивільна правоздатність і цивільна дієздатність

Ви вже знаєте, що для того, щоб брати участь у будь-яких правовідносинах, особа повинна мати правоздатність і дієздатність. Існують певні особливості правоздатності та дієздатності в різних галузях права, у різних типах правовідносин. Нині ми ознайомимося із цивільною правоздатністю та цивільною дієздатністю, які визначають можливість участі в цивільних правовідносинах.

У сучасному світі всі люди мають правоздатність. Крім того, жодна людина не може навіть за власним бажанням відмовитися від правоздатності. Правоздатність невід'ємна від особи, не залежить від віку, професії, статі й інших обставин. Вона не може передаватися іншим особам.

Правоздатність не вимагає від особи ніяких дій, людина користується нею пасивно. Так, коли дитина отримує подарунок, від неї не вимагається ніяких дій, так само спадкоємець отримує право стати власником того, що залишено йому в спадок.

Можливість особи своїми діями набувати юридичних прав і обов'язків називають *дієздатністю*. Вона вимагає від особи цілеспрямованих дій — підписання документів, узяття на себе відповідальності тощо.

Коли людина купує товар у магазині, бере певні речі в оренду або гроші в борг, здійснює обмін речами, вона особисто приймає рішення про ці дії — обирає певний товар, здійснює обмін, визначає доцільність оренди тощо. При цьому людина оцінює наслідки своїх дій, намагається передбачити можливі наслідки. Для цього необхідні певний рівень життєвого досвіду, знання. Саме тому обсяг дієздатності фізичної особи суттєво залежить від її віку.

2. Обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх

Закон передбачає поступове зростання рівня цивільної дієздатності особи (*див. табл. 3, с. 102*).

Рівні цивільної дієздатності

Дієздатність	Вік	Дії, які особа може здійснювати	Інші права	Відповідальність за завдану шкоду (цивільно-правова відповідальність)
Часткова	до 14 років	тільки дрібні побутові правочини	інші правочини вчиняють батьки або особи, які їх замінюють	відповідальність несуть батьки або особи, які їх замінюють
Неповна	14–18 років	дрібні побутові правочини, розпоряджатися власною зарплатою, стипендією, іншими доходами, відкривати банківський рахунок і розпоряджатися коштами з нього	мають право вчиняти інші правочини за згодою батьків або осіб, які їх замінюють	відповідальність несуть самостійно (зарплата, стипендія) або власною працею, якщо коштів недостатньо — відповідальність несуть батьки або особи, які їх замінюють
Повна	з 18 років або достроково у випадках, передбачених законом	будь-які дії		відповідальність несуть самостійно

До 14 років малолітня дитина має *часткову дієздатність* — вона самостійно може здійснити дрібні побутові правочини (придбати хліб, пляшку води чи зошит) та *особисті немайнові права* на результати інтелектуальної та творчої діяльності. Правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи та стосується предмета, який має невисоку вартість. Будь-які інші правочини від імені та в інтересах дитини здійснюють її батьки або особи, які їх замінюють, вони ж несуть відповідальність за шкоду, завдану малолітньою дитиною.

У віці із 14 до 18 років *неповнолітні* особи мають *неповну дієздатність*. Вони можуть самостійно здійснювати дрібні побутові правочини, розпоряджатися власними доходами — заробітком, стипендією чи іншими доходами, а також права на результати інтелектуальної та творчої діяльності, бути учасниками (засновниками) юридичних осіб. У цьому віці особа має право самостійно відкрити свій банківський рахунок і розпоряджатися коштами, які внесені нею на цей рахунок. Інші правочини неповнолітні особи здійснюють за згодою своїх батьків. У той же час за-

кон передбачає, що за наявності достатніх підстав суд за заявою батьків може обмежити право неповнолітніх осіб розпоряджатися своїм заробітком чи іншими доходами.

Розширення прав завжди пов'язане з підвищенням відповідальності — неповнолітні особи у віці із 14 до 18 років зобов'язані з власного доходу відшкодовувати завдану ними шкоду.

Повна цивільна дієздатність в Україні настає з 18 років. Цивільний кодекс України передбачає випадки, коли повна цивільна дієздатність настає раніше від настання повноліття. Так, повну цивільну дієздатність особа отримує, якщо до настання 18 років вона в установленому законом порядку укладає шлюб. Також повна цивільна дієздатність може бути надана неповнолітній особі, яка досягла 16 років, якщо вона працює за трудовим договором або бажає займатися підприємницькою діяльністю, і неповнолітньому/неповнолітній, якого/яку реєструють батьком чи матір'ю дитини, що працює за трудовим договором або бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Законодавство передбачає можливість обмеження дієздатності особи й навіть визнання особи недієздатною. Обмеження дієздатності передбачено у випадку, коли особа зловживає алкоголем, наркотиками, азартними іграми та внаслідок цього ставить себе або свою сім'ю в складне матеріальне становище. У цьому випадку особа позбавляється права розпоряджатися майном і коштами; самостійно вона може здійснювати лише дрібні побутові правочини, усі інші дії особа повинна здійснювати під контролем спеціально призначеного піклувальника.

Якщо особа внаслідок психічної хвороби не може розуміти значення своїх дій або керувати ними, суд може визнати її недієздатною. Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину, над нею встановлюється опіка. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун, він же несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

3. Власність

Одним із найважливіших понять цивільного права є «власність».

У сиву давнину все те, що мали люди, належало людському колективу — стаду чи племені тощо. І це не дивно: людині одній без колективу вижити тоді було дуже складно. Час минав, удосконалювалися знаряддя праці, і вже кожна людина могла забезпечити себе самостійно. Вона стала робити знаряддя праці, одяг, а згодом будувати житло тощо. Усе те, що належить людині, те матеріальне чи інтелектуальне майно, яке перебуває в її володінні, користуванні та розпорядженні, називають **власністю**. Про важливість цього поняття свідчить те, що йому присвячена спеціальна норма Конституції України.

З Конституції України

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю. (...)

Із Цивільного кодексу України

Стаття 316. (...) Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Стаття 317. (...) Власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном. (...)

Стаття 319. (...) Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. (...)

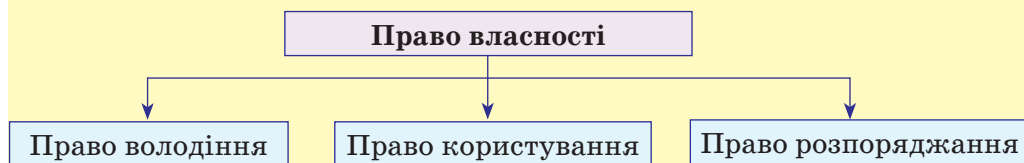

Що означають ці слова з Основного Закону України (див. схему 28)?

Подивімося навколо себе. Наприклад, ручка створена для того, щоб нею писати. Отже, коли ви занотовуєте новий матеріал, ви **користуєтесь** нею. Але якщо в цей час вона лежить у книжці замість закладки, ви теж користуєтесь нею. Так само ви можете користуватися ручкою замість указки на уроці географії. У будь-якому випадку, коли ви застосовуєте річ для задоволення своїх потреб, ви користуєтесь нею.

Коли ручка у вас у руках, ви можете перекласти її в інше місце, так само, як можете підсунути стілець ближче чи далі від столу. Якщо ви можете впливати на річ безпосередньо — змінювати її розміщення, пересувати її тощо, говорять, що ви **володієте** нею. Третє повноваження власника — **розпорядження**. Про нього йдеться, коли ви вирішуєте подальшу долю речі. Свою ручку ви можете подарувати чи позичити однокласнику, поміняти на іншу, нарешті, якщо вона вийшла з ладу, — викинути. Саме в цих випадках говорять, що ви розпоряджаєтесь річчю.

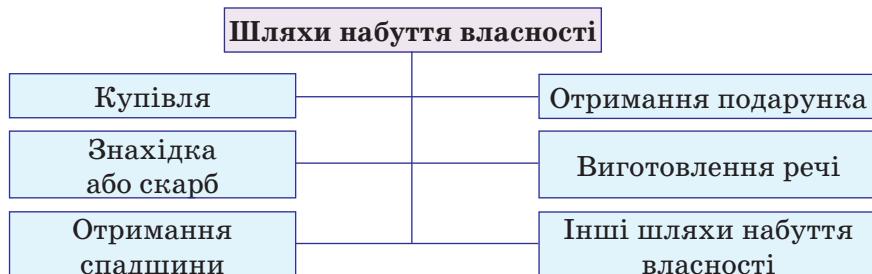
Схема 28

Конституція України проголосила захист права власності, закріпила норму про непорушність права приватної власності. У минулому, на жаль, траплялися випадки вилучення власності: після революції в 1917 р. було вилучено власність буржуазії та поміщиків — експлуататорів, як їх тоді називали; забирали майно в селян під час колективізації в 1930-х роках.

- Пригадайте, звідки у вас з'явилися речі, які є вашою власністю.

Напевно, найчастіше люди набувають право власності, купуючи певні речі або майно. Ви купуєте продукти, одяг, книжки, навчальне приладдя у великому магазині, невеличкій крамниці або в бабусі на базарі.

Більшість із вас отримувала подарунки на день народження, Новий рік, з приводу успішного закінчення навчального року. Подарунок також стає власністю того/тієї, хто його отримав. Отже, дарування — ще один шлях набуття власності.

Людина й сама може виготовити певну річ — намалювати картину, створити автомобіль, спорудити дачний будинок тощо.

Створивши нову річ, особа стає її власником/власницею. Однак якщо йдеться про будинок, інше нерухоме майно, право власності набувається з моменту державної реєстрації цього майна.

Багатьом із вас, напевно, доводилося відпочивати в лісі, збирати ягоди, гриби, використовувати дрова для розпалення вогнища. За законом можна використовувати дари природи, які були зібрані відкрито й на території, яка не є обмеженою для доступу. Це теж є одним із шляхів набуття власності.

Ще одним шляхом набуття права власності є знахідка або скарб.

Людина бачить на вулиці чужий гаманець, що лежить на асфальті, та піднімає його. Що вона має зробити? Або інша ситуація. Під час ремонту будинку власник квартири в стіні знайшов горщик із золотими монетами початку ХХ ст. Кому вони належатимуть? Порівняємо ці дві ситуації.

- *За допомогою таблиці 4 визначте права особи, яка знайшла майно, у кожній із запропонованих ситуацій.*

Таблиця 4

	Знахідка	Скарб
Де знаходиться, знайдено	На поверхні землі, відкрито.	Приховано в землі, будівлі або іншим способом.
Обов'язки того, хто знайшов	Повернути знахідку власнику або повідомити поліцію чи орган місцевого самоврядування.	Повідомити державні органи, якщо знайдене є пам'яткою історії чи культури.
Право власності	Набувається тим, хто знайшов, якщо не буде знайдено власника протягом 6 місяців після знахідки.	Є власністю того, хто знайшов. Якщо скарб є пам'яткою історії або культури, він є власністю держави, а той, хто знайшов, отримує до 20 % від його вартості.

Отже, існує чимало шляхів набуття права власності, якими багато з вас користувалися у своєму житті (*див. схему 29, с. 105*).

Ви ще неповнолітні, тому ваші права щодо власності є обмеженими.

- *Використовуючи знання та матеріал підручника, визначте, які права щодо власності мають неповнолітні особи, чому вони обмежені.*

Основною відмінністю є те, що неповнолітні особи не завжди можуть самостійно розпоряджатися своїм майном. Від імені дітей віком до 14 років їхньою власністю розпоряджаються батьки, у віці від 14 до 18 років неповнолітні особи можуть самі розпоряджатися своїм майном за згодою батьків. Водночас треба зазначити, що будь-які рішення щодо майна дітей батьки повинні приймати з урахуванням інтересів дітей. Рішення про відчуження нерухомого й іншого цінного майна батьки можуть приймати за згодою органів опіки та піклування, а безоплатне відчуження майна (наприклад, дарування) узагалі не допускається.

Цивільне право є однією з провідних галузей права. Ступінь можливої участі особи в цивільно-правових відносинах визначається її правосуб'єктністю, яка включає правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Обсяг дієздатності неповнолітніх менший, ніж у дорослих, він поступово зростає з віком.

Одним із найважливіших інститутів цивільного права є право власності. Набути власність можна різними шляхами — шляхом купівлі, отримання дарунка, знахідки, скарбу, створення нової речі. Неповнолітні особи також мають право власності, але їхні можливості розпоряджатися нею залежать від рівня їхньої дієздатності.

Запам'ятайте: *Цивільний кодекс України, цивільна правоздатність, цивільна дієздатність, власність.*

Запитання та завдання

1. Що таке цивільна дієздатність і цивільна правоздатність?
2. Визначте рівні дієздатності, що встановлені цивільним законодавством.
- 3*. За допомогою таблиці порівняйте правоздатність і дієздатність.

	Правоздатність	Дієздатність
Час виникнення		
У чому полягає		
Можливість обмеження		
Можливість позбавлення		

- 4*. Висловте свою думку щодо доцільності поступового збільшення обсягу цивільної дієздатності фізичних осіб.
5. Які шляхи набуття власності вам відомі?

Практичне заняття 4

Власність неповнолітніх осіб

(Інформацію щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель/вчителька.)

1. Наведіть приклади речей, якими ви можете користуватися, розпоряджатися й володіти, і запишіть у таблицю (позначивши свої можливості «+», а відсутність можливостей «-»).

Назва	Наявність повноваження		
	Користування	Володіння	Розпоряджання

2. Розгляньте ситуації та визначте, як мають у них діяти учасники відносин, які вони мають права щодо власності.
  1. На день народження 11-річній П. гості подарували чималу суму грошей. Вона хотіла б придбати собі новий мобільний телефон, але батьки вважають, що в дитини є більш нагальні потреби.

2. Під час канікул 15-річний хлопець працював у фірмі та заробив гроші, на які, не радячись із батьками, придбав мопед. Коли він з'явився з покупкою вдома, батьки вимагали негайно повернути транспортний засіб у магазин. Однак син відмовився.
3. Граючись на бабусиному городі, 12-річна М. знайшла старовинну скриньку. Коли її відкрили, виявили кільканадцять золотих і срібних монет.
4. 16-річний П. постійно збирає в лісі гриби та ягоди, які потім здає до приймальних пунктів та отримує гроші. Дехто з однолітків вважає, що хлопець має сплачувати певну частину коштів лісництву, адже він отримує гроші за дари лісу, яким опікується лісництво.
3. Зімітуйте різні шляхи набуття власності (купівля–продаж, дарування, створення нової речі, знахідка), визначивши права й обов'язки сторін у цих правовідносинах.

§ 16. Ви — споживачі/споживачки

1. Хто такі споживачі/споживачки

Майже кожного дня вам доводиться купувати певні товари в магазині, шкільному буфеті чи на ринку. Чимало з вас, прямуючи до школи, додому, на заняття гуртка чи спортивної секції, користуються послугами громадського транспорту. Іноді ви чи ваші батьки звертаєтеся по допомогу до працівників майстерень або фірм, щоб зробити ремонт у квартирі чи будинку, полагодити побутову техніку чи автомашину, — ви користуєтеся їхніми послугами. У цих і багатьох інших випадках ви або купуєте певні товари, або користуєтеся послугами інших осіб, при цьому робите це для задоволення, або особистих потреб, або потреб своєї сім'ї — не для отримання прибутку й не для виконання своїх обов'язків на роботі. У цих випадках вас можна назвати *споживачами/споживачками*.

Але бути споживачами/споживачками ви можете лише тоді, коли хтось продає вам товар, виробляє (виготовляє) його, надає вам якісь послуги чи виконує за вашим замовленням певну роботу. Отже, як споживач/споживачка, ви обов'язково маєте справу з іншими особами. Магазин чи бабуся, яка продає городину на базарі, є *продавцем/продавчицею*. При цьому важливо пам'ятати, що в магазині, супермаркеті

ті чи буфеті, за законодавством, продавцем/продавчиною буде не безпосередньо та людина, яка продала вам товар, а магазин або буфет, від імені яких діє людина-продавець. Якщо ж ви не купуєте готовий товар, а замовляєте пошиття костюма чи виготовлення фотографій, здаєте в ремонт взуття, здійснюєте ремонт квартири чи автомобіля, то матимете справу з *виконавцем*.

2. Права споживачів/споживачок

У кожного/кожної з вас може виникнути потреба захистити свої права саме як споживача/споживачки. Основою для цього має стати Закон України «Про захист прав споживачів».

Кожному/кожній споживачеві/споживачці необхідно не лише знати свої права, а й розуміти, як він/вона зможе їх захистити. Добре, якщо продавець чи виконавець намагатимуться виконати всі ваші законні вимоги.

На щастя, тепер таких фірм і магазинів стає більше. Щоб підвищити свої шанси на успіх у боротьбі за свої права, користуйтеся такими порадами.

Пам'ятка споживачів/споживачок

1. Купуючи товар, уважно ознайомтеся з інформацією про нього, про його особливості та вимоги щодо експлуатації.

2. Обов'язково вимагайте касовий чек, а за відсутності касового апарата — інший документ, що підтверджує факт купівлі товару.

3. При купівлі складної побутової техніки (телевізор, фотоапарат, комп'ютер тощо) не забудьте зробити відмітку про продаж у технічному паспорті та гарантійному талоні придбаного товару.

4. Уважно ознайомтеся з інструкцією з експлуатації товару, якщо вона є, і дотримуйтеся викладених у ній вимог.

5. Якщо непродуктивний товар виявився якісним, але непридатним для використання (наприклад, не підійшов розмір взуття), ви маєте право на заміну товару протягом 14 днів не рахуючи дня покупки.

6. Якщо товар виявився неякісним, ви маєте право вимагати від продавця виконання однієї зі своїх вимог, передбачених Законом України «Про захист прав споживача», протягом гарантійного строку.

7. Заяву про ваші вимоги подавайте продавцеві або виробнику, виконавцю в письмовій формі (не забудьте залишити собі другий екземпляр із поміткою про прийом заяви), а якщо у вас відмовилися її прийняти, направте свою заяву з копіями документів на адресу магазину. Надсилайте заяву рекомендованим листом із повідомленням про вручення.

Якщо навіть після подання заяви вам відмовили або відповіді взагалі немає, тоді виникає потреба боротися за свої права. Хто може вам у цьому допомогти?

Це органи Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів і захисту споживачів, які діють у всіх регіонах України. Якщо ваші законні вимоги відхилені або продавець узагалі ухиляється від відповіді, ви можете звернутися до цього органу з письмовою заявою чи скаргою.

- *Пригадайте, які вимоги передбачені для звернень громадян. Який строк розгляду звернень установлено?*

А якщо й це не допоможе, ви маєте право звернутися до суду з позовом на продавця, виробника або виконавця. При цьому можете самі визначити, до якого суду вам звернутися — або за місцем вашого проживання, або за місцем, де знаходиться відповідач/відповідачка, або за місцем укладання чи виконання договору, про який ідеться (наприклад, за місцем знаходження дачі, ремонт якої вас не задовольнив).

3. Особливості використання пластикових карток та електронного продажу

Нині багато людей використовують новітні технології для придбання різноманітних товарів, оплати послуг. Напевно, багатьом із вас доводилося бачити, як використовують пластикові платіжні картки.

- *Висловте свою думку, які переваги та недоліки використання пластикової картки для розрахунків.*

Існує кілька способів використання картки. Насамперед це розрахунок за допомогою карток у магазинах, касах, перукарнях, на автозаправках тощо. Це дає змогу зменшити використання готівки, а перебуваючи за кордоном ще й уникнути проблем з обміном валюти (це особливо корисно для тих, хто планує відвідати кілька країн). Другий спосіб — отримання готівкових коштів, які зберігаються на картці, за допомогою спеціального пристрою — банкомату. І нарешті, картку можна використовувати для оплати товарів чи послуг у всесвітній мережі «Інтернет».

Правила використання карток передбачають різні заходи безпеки. Так, при оплаті товарів карткою вас можуть попросити пред'явити документи, а також підписати чек, адже на багатьох картках є прізви-

ще власника/власниці та його/її підпис. Під час користування банкоматом, іноді й у магазині, особливо при здійсненні покупки на велику суму, необхідно ввести за допомогою клавіатури таємний, відомий лише власнику/власниці картки пін-код із чотирьох цифр.

Щоб запобігти незаконній утраті грошей, дотримуйтеся поданих правил.

Пам'ятка користувачів/користувачок банківською картою

1. Отримавши банківську картку, поставте свій підпис у спеціально відведеному місці (якщо це передбачено для цього виду картки).

2. Пін-код бажано запам'ятати, але в будь-якому випадку треба тримати його окремо від банківської картки. Якщо ви вирішили записати код, зробіть це приховано (наприклад, як номер телефону).

3. Ніколи не повідомляйте пін-код, а також CV-код (три цифри, розміщені на зворотному боці картки) іншим людям, у тому числі співробітникам банку, касирам, тим, хто надає допомогу при користуванні банківською картою.

4. Уводячи пін-код під час користування банкоматом або при розрахунках картою, необхідно намагатися слідкувати за тим, щоб люди, які знаходяться поблизу, не змогли його побачити. Для цього клавіатуру доцільно прикривати рукою.

5. Не можна давати свою картку для використання іншим людям. Картку використовує лише той, чиї ім'я та прізвище нанесені на лицьовому боці банківської картки.

6. Якщо ви втратили банківську картку або її пін-код розкритий, терміново повідомте про це банк, який видав картку.

7. Запишіть і тримайте окремо від картки її номер, а також телефони банку (вони зазначені на зворотному боці картки).

8. Якщо банкомат не повертає банківську картку після завершення операції, потрібно зателефонувати до банку, якому належить банкомат (як правило, його телефон зазначено на банкоматі), а також до банку, який видав картку.

Напевно, майже всім вам доводилося користуватися мережею «Інтернет» — шукати інформацію, спілкуватися тощо. Крім цього, нині в мережі «Інтернет» існує система електронної торгівлі. Вона дає змогу, не виходячи з власної оселі, купити товари в магазинах майже всього світу, розрахувавшись за них електронною картою. Покупець шукає необхідний йому товар за допомогою пошукових систем або звертається безпосередньо до одного з інтернет-магазинів. Після цього він заповнює спеціальну форму-замовлення й здійснює оплату товару електронною картою.

- *Які небезпеки можуть, на вашу думку, очікувати користувачів системи електронного продажу?*

Для того щоб уникнути небезпеки, доцільно дотримуватися певних правил.

Пам'ятка для покупців у мережі «Інтернет»

1. При замовленні товарів і послуг через «Інтернет» неприпустимо використовувати пін-код.

2. В інтернеті не можна вводити інформацію про свою банківську картку або про банківський рахунок (повідомляти пін-код, паролі доступу до ресурсів банку, величину кредитного ліміту тощо).

3. Для оплати товарів і послуг у мережі «Інтернет» рекомендують послуговуватися окремою банківською картою, яка не використовується для проведення інших операцій у магазинах та інших організаціях. При цьому доцільно мати на картці невелику суму грошей, перераховуючи їх для кожної окремої операції або встановивши для цієї картки невеликий щоденний ліміт.

4. Користуватися бажано сайтами лише відомих і перевірених організацій та інтернет-магазинів.

5. Перед придбанням товару треба уважно перевірити правильність інтернет-адреси, яку ви використовуєте, адже один із поширених прийомів шахраїв — використання так званих сайтів-двійників.

6. Усі придбання товару доцільно здійснювати, використовуючи лише особистий комп'ютер. Якщо вам довелося скористатися чужим комп'ютером, не можна зберігати на ньому персональні дані. Після завершення всіх операцій бажано знову зайти на сайт продавця й переконатися, що на ньому не залишилося ваших даних.

У магазині, громадському транспорті, перукарні, майстерні з ремонту взуття ви є споживачами/споживачками. Ваші права захищає Закон України «Про захист прав споживачів». Ви маєте право на інформацію про товари чи послуги, якими користуєтеся, на безпечний та якісний товар. Закон захищає права споживачів/споживачок у випадку, коли придбаний ним товар виявився неякісним, надаючи можливість самому обрати один із кількох шляхів виходу із цієї ситуації. У захисті прав споживачів/споживачок вам можуть допомогти громадські організації та державні органи захисту прав споживачів/споживачок, а в разі потреби — суд.

При використанні сучасних електронних технологій — пластикових карток, торгівлі через мережу «Інтернет» — необхідно дотримуватися певних рекомендацій для забезпечення безпеки, уникнення шахрайських дій і зникнення коштів.

Запам'ятайте: *споживач, пін-код.*

Подивіться в інтернеті

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> — Закон України «Про захист прав споживачів»;

<http://www.consumer.gov.ua> — сайт Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів і захисту споживачів.

Запитання та завдання

1. Наведіть приклади, коли ви, ваші друзі та родичі стають споживачами/споживачками.
2. Які права має споживач у разі придбання товару неналежної якості?
3. До яких державних і громадських організацій можна звернутися в разі порушення прав споживачів/споживачок?
4. Чи достатньою мірою, на вашу думку, забезпечено захист прав споживачів/споживачок?
5. Складіть заяву до продавця (виробника, виконавця) у зв'язку з порушенням прав споживачів/споживачок.
6. Яких правил безпеки під час використання пластикових карток, системи електронної торгівлі необхідно дотримуватися?

Практичне заняття 5

Захист прав споживачів/споживачок

(Інформацію щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель/вчителька.)

1. Проаналізуйте наведені ситуації та, використовуючи витяг із Закону України «Про захист прав споживачів» (с. 114–115), визначте, як треба діяти в кожній із них, щоб захистити права споживачів/споживачок.
  1. У великому магазині ваша родина придбала новий телевізор. Протягом кількох місяців телевізор працював добре. Однак потім виникли проблеми, а невдовзі він перестав працювати. Що ви порекомендуєте своїм родичам у цій ситуації?
  2. Перед 1 вересня батьки придбали вам необхідні речі, зокрема нове взуття, яке, на жаль, виявилось для вас затісним. Що робити?
  3. Ваша родина уклала з будівельною фірмою договір про ремонт дачного будинку. Протягом двох місяців ремонтна бригада виконувала роботу, але коли після завершення ремонту приїхали батьки, то вони виявили ряд недоліків. Однак часу на їхнє усунення вже не було — на дачу були запрошені родичі, які приїхали здалеку. Тому правильним буде, якщо фірма зменшить оплату за проведenu роботу. Але фірма відмовилася прийняти відповідну заяву. Що робити? Чи правомірний запропонований вихід із цієї ситуації?
  4. Ви зайшли в автобус і сплатили водієві за проїзд. Він привітався та запросив вас зайняти місце в салоні. Чи відповідають дії водія вимогам закону?
2. За наявності інтернету знайдіть товари для занять у школі та новий телефон і проаналізуйте, на якому із знайдених сайтів (у якому інтернет-магазині) ви пропонуєте придбати товар. Поясніть, якими критеріями ви скористалися для обрання.
3. Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про захист прав споживачів». Визначте, які ви маєте права як споживачі/споживачки, якими є ваші обов'язки. Проаналізуйте, чи завжди ви ретельно виконували ці обов'язки та чи доводилося вам користуватися споживацькими правами.

Із Закону України «Про захист прав споживачів»

Стаття 4. Права й обов'язки споживачів

Споживачі під час укладення, зміни, виконання та припинення договорів щодо отримання (придбання, замовлення тощо) продукції, а також при використанні продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на:

- 1) захист своїх прав державою;
- 2) належну якість продукції та обслуговування;
- 3) безпеку продукції;
- 4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця) (...);
- 4¹) обслуговування державною мовою (...)
- 5) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону;
- 6) звернення до суду й інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;
- 7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів) (...).

3. Споживачі зобов'язані:

- 1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;
- 2) у разі необхідності роз'яснення умов і правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, яка виконує їхні функції;
- 3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням і дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;
- 4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару — застосовувати передбачені виробником у товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил у документації — дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, установлених для товарів такого роду. (...)

Стаття 8. Права споживача в разі придбання ним товару неналежної якості

1. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку недоліків споживач (...) має право вимагати:
  - 1) пропорційного зменшення ціни;
  - 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк;
  - 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку істотних недоліків, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), або фаль-

сифікації товару, підтверджених за необхідності висновком експертизи, споживач (...) має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника:

1) розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми;

2) заміни товару на такий же товар або на аналогічний, з числа наявних у продавця (виробника), товар (...).

3. Вимоги споживача, встановлені частиною першою цієї статті, пред'являються на вибір споживача продавцеві за місцем купівлі товару, виробникові або підприємству, що задовольняє ці вимоги за місцезнаходженням споживача.

Споживач має право пред'явити одну з вимог, передбачених частиною першою цієї статті, а в разі її невиконання заявити іншу вимогу, передбачену частиною першою цієї статті. (...)

Стаття 9. Права споживача при придбанні товару належної якості

1. Споживач має право обміняти непродовольчий товар належної якості на аналогічний у продавця, у якого він був придбаний, якщо товар не задовольнив його за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням.

Споживач має право на обмін товару належної якості протягом чотирнадцяти днів, не рахуючи дня купівлі, якщо триваліший строк не оголошений продавцем.

Обмін товару належної якості провадиться, якщо він не використовувався і якщо збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом з проданим товаром (...).

Перелік товарів, що не підлягають обміну (поверненню) з підстав, зазначених у цій статті, затверджується Кабінетом Міністрів України.

2. Якщо на момент обміну аналогічного товару немає в продаж, споживач має право або придбати будь-які інші товари з наявного асортименту з відповідним перерахуванням вартості, або розірвати договір та одержати назад гроші в розмірі вартості повернутого товару, або здійснити обмін товару на аналогічний при першому ж надходженні відповідного товару в продаж. Продавець зобов'язаний у день надходження товару в продаж повідомити про це споживача, який вимагає обміну товару.

3. При розірванні договору купівлі-продажу розрахунки із споживачем провадяться, виходячи з вартості товару на час його купівлі. Гроші, сплачені за товар, повертаються споживачеві в день розірвання договору, а в разі неможливості повернути гроші в день розірвання договору — в інший строк за домовленістю сторін, але не пізніше, ніж протягом семи днів.

§ 17. Шлюб і сім'я

1. Що таке сім'я?

Більшість із вас є членами сімей, ви живете з батьками, братами та сестрами, іноді — з бабусями чи дідусями.

- *Висловіть припущення, що об'єднує людей у сім'ю. Що називають сім'єю?*

Основним нормативним актом, який регулює відносини в галузі сімейного права, є Сімейний кодекс України. Як він визначає поняття «сім'я», як вона утворюється?

- *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України, знайдіть у ньому відповіді на поставлені запитання.*

Із Сімейного кодексу України

Стаття 3. Сім'я

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.
2. До сім'ї належать особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки.

Подружжя вважається сім'єю й тоді, коли дружина та чоловік, у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин, не проживають спільно.

Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

3. Права члена сім'ї має одинока особа.

4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Стаття 4. Право особи на сім'ю

1. Особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї.
2. Сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

3. Кожна особа має право на проживання в сім'ї.

Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, установлених законом.

4. Кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя.

Стаття 5. Державна охорона сім'ї

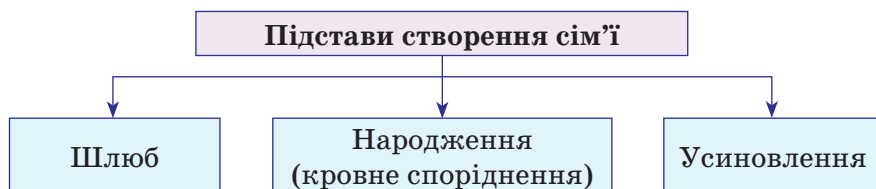
1. Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї. (...)

4. Держава бере під свою охорону кожную дитину-сироту й дитину, позбавлену батьківського піклування.

Отже, членами сім'ї будуть насамперед батьки та діти, бабуся й дідусь, якщо вони живуть разом із вами, а також інші, більш далекі роди-

чі. Сім'єю будуть уважатися й дитина, яка живе разом з одним із батьків, й одинока людина, яка живе сама (див. схему 30).

Схема 30

2. Шлюб

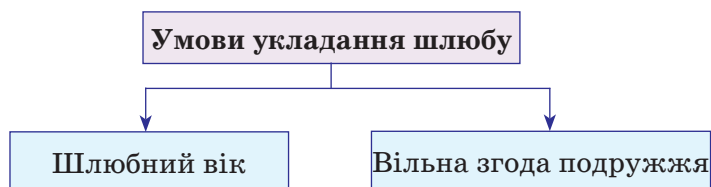
Одним із найважливіших понять сімейного права є поняття «шлюб».

Шлюб — це сімейний союз чоловіка та жінки, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану.

- *Висловте припущення, які обставини, на ваш погляд, потрібно враховувати при укладанні шлюбу. Розподіліть ці обставини на дві групи — ті, що, на вашу думку, мають бути закріплені в законі, і ті, що мають моральне значення або ґрунтуються на традиціях і звичаях тощо.*

Схема 31

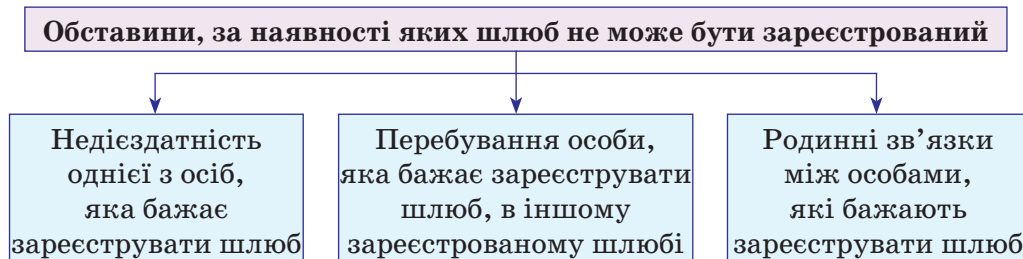
Законодавство регулює порядок створення сім'ї та укладання шлюбу. Для взяття шлюбу необхідна взаємна вільна згода осіб, які одружуються, а також досягнення ними на день реєстрації шлюбного віку (див. схему 31). Шлюбний вік в Україні встановлено у 18 років. Нині трапляються випадки, коли шлюб хочуть укласти особи молодшого віку. Як бути в цій ситуації? Закон передбачає, що право на шлюб особі, яка не досягла

шлюбного віку, може надати суд, якщо він визнає, що таке рішення відповідає інтересам неповнолітньої особи. Однак таке право може бути надано особі, яка досягла 16 років.

Законодавство передбачає обставини, за якими укладання шлюбу не допускається (див. схему 32).

Схема 32

Які саме родичі обмежені в праві укладати шлюб? Знайдемо відповідь на це запитання в Сімейному кодексі України.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 26. Особи, які не можуть перебувати в шлюбі між собою

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.

2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати й сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.

3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.

4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача й усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були ним усиновлені.

5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

- *Висловте свою думку щодо доцільності державної реєстрації шлюбу, можливості сімейного проживання без державної реєстрації.*

Сімейний кодекс України вимагає, щоб шлюб був зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (РАЦС). Саме реєстрація в державних органах дає змогу забезпечити захист майнових (зокрема, розподіл майна при розірванні шлюбу) та інших прав подружжя, лише зареєстрований у державному органі шлюб породжує юридичні наслідки. Це не заперечує проведенню, за бажанням подружжя, ре-

лігійного обряду укладання шлюбу. Отже, релігійний обряд (будь-якої конфесії) — бажання молодих, державна ж реєстрація — обряд в інтересах самого подружжя.

Заява про реєстрацію шлюбу може бути подана до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за власним вибором подружжя (незалежно від місця їхнього проживання та реєстрації). Шлюб реєструється через місяць після подання заяви. Якщо є поважні причини (один/одна з наречених виїжджає в довгострокове відрядження або наречена вагітна тощо), цей строк може бути скорочено.

3. Права й обов'язки подружжя

Укладання шлюбу породжує взаємні права й обов'язки подружжя. Після укладання шлюбу за кожним/кожною з подружжя зберігається право вільно й самостійно обирати місце проживання, професію та місце роботи.

Молоді самостійно визначають своє майбутнє прізвище — вони можуть залишитися кожний/кожна з власним прізвищем; можуть об'єднати свої прізвища; узяти прізвище одного/однієї з подружжя — найчастіше жінка бере прізвище чоловіка, але це — її право, а не обов'язок; можливий варіант, коли чоловік бере прізвище дружини.

Шлюб передбачає спільне ведення господарства, а тому виникають певні майнові питання. **Майно, набуте подружжям за час перебування в шлюбі, є їхньою спільною власністю.** Навіть якщо чоловік і дружина мають різну заробітну плату або хтось із них не працює взагалі, права на майно залишаються рівними. **У разі розлучення та поділу майна воно ділиться між подружжям на рівні частини.**

Водночас особистою приватною власністю залишається майно, яке мав/мала кожний/кожна з подружжя до шлюбу, а також те, що кожний/кожна з них отримує за час перебування в шлюбі в спадок чи в подарунок. Особистою власністю кожного/кожної є речі індивідуального користування (одяг, прикраси тощо), премії та нагороди, отримані за особисті заслуги. Таке майно в разі його поділу залишається тому/тій, кому воно належало до шлюбу, було подароване чи передане в спадок одному/одній із подружжя в період перебування в шлюбі.

У II тис. до н. е. право на розлучення в Стародавньому Китаї та деяких інших країнах Сходу мали лише чоловіки. Дружині можна було вибачити бездітність протягом 8 років, нездатність народити сина — 11 років, але за сварливість виганяли відразу й без жалю.

У Туреччині, якщо жінка відкрила своє обличчя на вулиці, чоловік мав право анулювати свій шлюб.

У мальгашів, корінних жителів Мадагаскару, існує тимчасове розлучення на час відрядження.

У шиїтів, які живуть в Іраку, є два види розлучення: остаточне й таке, яке можна скасувати протягом року, якщо подружжя помирилося. У разі справжнього розлучення чоловік має сплатити колишній дружині чималу суму грошей.

В Австралії абориген стає холостяком, якщо скаже своїй дружині одне-єдине слово: «Іди».

У Великій Британії розлучення не дозволено, якщо його одночасно хочуть і чоловік, і дружина. Лише один/одна з них може звернутися з позовом до суду.

73-річний житель Об'єднаних Арабських Еміратів Халаф аль-Каабі за своє довге життя 23 рази укладав законний шлюб, уперше зробивши це в п'ятнадцятирічному віці. У нього народилося 48 синів і 88 дочок. Це «досягнення» внесено до Книги рекордів Гіннеса.

Отже, автомашину, яку мав чоловік до укладення шлюбу, при розірванні шлюбу залишиться в його власності, дружині залишиться коштовний перстень, який подарувала їй мати на день народження, а дача, збудована в період шлюбу, має бути розділена порівну, навіть якщо дружина всі роки, перебуваючи в шлюбі, не отримувала заробітну плату, а доглядала та виховувала дітей. При визначенні частки кожного/кожної з подружжя в спільному майні повинні враховувати інтереси неповнолітніх дітей, тобто може бути збільшено частку того/тієї з подружжя, з ким залишатимуться діти.

- *Використовуючи норми законодавства, знайдіть вихід у запропонованих ситуаціях.*

1. Юнак і дівчина вирішили укласти шлюб. Між ними виникла суперечка, у якій узяли участь і батьки. Дівчина бажає залишити своє дівоче прізвище, юнак наполягає на тому, щоб вона після укладання шлюбу взяла його прізвище, а батьки дівчини пропонують компромісний варіант — поєднати прізвища. Які рішення, на вашу думку, відповідає закону?

2. Після одруження чоловік у категоричній формі почав вимагати, щоб дружина залишила роботу й займалася веденням домашнього господарства. Жінка не погодилася із цим. Вона вирішила переїхати від чоловіка, з яким проживала в однокімнатній квартирі разом із свекрухою, до своїх батьків у приватний будинок. Чоловік не погоджується із цим і наполягає на своєму, уважаючи дії дружини порушенням її сімейного обов'язку.

3. Громадянин П. і громадянка М. звернулися до органу реєстрації актів цивільного стану з проханням зареєструвати їхній шлюб. Приймавши заяву, співробітники відділу РАЦС призначили строк реєстрації шлюбу через місяць після подання заяви. Проте молоді не

погодилися, пояснили, що вони багато років знають одне одного, тому їм додаткові роздуми не потрібні. До того ж П. — геолог, через кілька днів він повинен їхати в експедицію на польовий сезон — більше ніж пів року. Чи можливе вирішення цієї проблеми?

Сім'я є надзвичайно важливою ланкою людського суспільства. Саме завдяки сім'ї продовжується рід, саме в ній виховуються діти. Для укладання шлюбу необхідна вільна згода осіб, які вступають у шлюб, а також досягнення шлюбного віку чоловіком і жінкою.

Юридичні наслідки має лише шлюб, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Шлюб визначає для кожного/кожної з подружжя відповідні права й обов'язки.

Запам'ятайте: сім'я, шлюб.

Подивіться в інтернеті

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> — Сімейний кодекс України.

Запитання та завдання

1. Які правові акти нашої держави регулюють захист сім'ї?
2. Як укладають шлюб?
3. У яких випадках може бути відмовлено в укладанні шлюбу (що є перешкодою до його укладання)?
4. Яке значення має державна реєстрація шлюбу?
5. У чому полягає принцип рівності прав чоловіка та жінки в сімейних стосунках?
6. Чи буде дійсним шлюб, якщо спочатку його укладено в церкві, а потім зареєстровано в державних органах?
- 7*. Висловіть свою думку щодо доцільності обмежень на укладання шлюбу, передбачених Сімейним кодексом України.
8. Визначте, які із запропонованих тверджень закріплені законодавчо.
  - а) Жінки мають займатися домашнім господарством і виховувати дітей, а забезпечувати сім'ю повинні чоловіки;
  - б) рішення про місце проживання сім'ї має приймати чоловік, ураховуючи думку дружини;
  - в) жінка і чоловік мають рівні права й обов'язки в сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї;
  - г) виходячи заміж, жінка повинна брати прізвище чоловіка.

§ 18. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей

1. Права й обов'язки батьків і дітей

Найважливіша функція сім'ї — продовження людського роду. Виконання цієї функції сім'ї надзвичайно важливе й для кожної людини, і для всього суспільства. У людському суспільстві батьки завжди опікувалися дітьми, передавали їм досвід, допомагали обирати життєвий шлях.

- *Пригадайте народні прислів'я та приказки, присвячені стосункам батьків і дітей. Яка роль батьків у житті дітей?*

Турбота про дітей, а пізніше обов'язок дітей допомагати своїм батькам стали моральними нормами, закріпленими настановами багатьох релігійних учень. Нині ці норми записано в законодавстві нашої держави.

- *Ознайомтеся з витягами із Конституції України та Сімейного кодексу України й визначте, якими є обов'язки та права батьків щодо своїх дітей.*

З Конституції України

Стаття 51. (...) Батьки зобов'язані утримувати дітей до їхнього повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацевдатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство й батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 150. Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини

1. Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.

2. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.

3. Батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.

4. Батьки зобов'язані поважати дитину.

5. Віддання дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

6. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

7. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Стаття 151. Права батьків щодо виховання дитини

1. Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини.
2. Батьки мають право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам.
3. Батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства. (...)

Стаття 153. Права батьків і дитини на спілкування

1. Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, крім випадків, коли таке право обмежене законом. (...)

Стаття 155. Здійснення батьківських прав і виконання батьківських обов'язків

1. Здійснення батьками своїх прав і виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності.
2. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.
3. Відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства.
4. Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, установленної законом.

Іноді вважають, що основна роль у вихованні дитини належить матері, що в разі розлучення дитина обов'язково залишається саме з нею.

• *Чи згодні ви із цим твердженням? Обґрунтуйте свою точку зору.*

За українським законодавством, це зовсім не так. Сімейний кодекс України передбачає, що **батьки мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей, їхнього виховання**. Навіть коли шлюб між ними розірвано й вони живуть окремо, обов'язок брати участь у вихованні, утриманні дітей, а також право спілкуватися з дітьми мають і батько, і мати.

Батьки мають право (і зобов'язані) контролювати поведінку своїх дітей. Від них залежить місце проживання дітей. Якщо батьки проживають разом, дитина проживає з ними. Якщо батьки проживають окремо, то до досягнення дитиною 10 років батьки вирішують, де вона має жити; якщо дитині від 10 до 14 років, місце проживання її визначають батьки, але з обов'язковим урахуванням думки дитини; із 14 років дитина самостійно визначає, з ким із батьків їй проживати.

2. Обов'язок батьків щодо утримання дітей.

Взаємність обов'язків батьків і дітей

Кожний/кожна з батьків має обов'язки не лише щодо виховання своїх дітей. Адже необхідно забезпечити й матеріальне існування дитини, яка ще не може самостійно себе забезпечити. Саме тому законодавство передбачає обов'язок батьків утримувати своїх дітей до їхнього повноліття.

Обов'язок піклуватися про своїх неповнолітніх дітей, надавати їм матеріальну допомогу залишається за батьками в разі розлучення чи проживання когось із батьків окремо від дитини. У цьому випадку той/та з батьків, хто живе окремо від дітей, зобов'язаний/зобов'язана сплачувати *аліменти* — кошти на утримання дітей, а також надавати допомогу в разі виникнення особливих обставин — хвороби дитини, необхідності її курортного лікування чи оздоровлення тощо.

Розмір аліментів установлює суд з урахуванням стану здоров'я та матеріального становища дитини й платника аліментів, наявності в платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення.

Аліменти встановлюють або в сталій грошовій сумі, або визначивши частку від заробітку особи, яка їх платитиме. При цьому Сімейний кодекс України встановив, **що розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим 50% за прожитковий мінімум для дитини відповідного віку.**

Обов'язки батьків і дітей недарма називають *взаємними*, адже й діти, коли вони стануть дорослими, зобов'язані надавати допомогу своїм батькам, піклуватися про них у разі настання непрацездатності. Цей обов'язок — не лише моральна норма, він закріплений і в Сімейному кодексі України.

- *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте, у яких випадках діти зобов'язані надавати матеріальну допомогу своїм батькам.*

Із Сімейного кодексу України

Стаття 202. Підстави виникнення обов'язку повнолітніх дочки, сина утримувати батьків

1. Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними й потребують матеріальної допомоги.

2. Якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені, обов'язок утримувати матір, батька у дочки, сина, щодо яких вони були позбавлені батьківських прав, не виникає.

Стаття 203. Обов'язок дочки та сина брати участь у додаткових витратах на батьків

1. Дочка або син, крім сплати аліментів, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю. (...)

Стаття 204. Звільнення дочки та сина від обов'язку утримувати матір або батька

1. Дочка або син можуть бути звільнені судом від обов'язку утримувати матір чи батька й обов'язку брати участь у додаткових витратах, якщо буде встановлено, що мати чи батько ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків. (...)

У виняткових випадках суд може присудити з дочки чи сина виплату аліментів на строк не більше ніж три роки. (...)

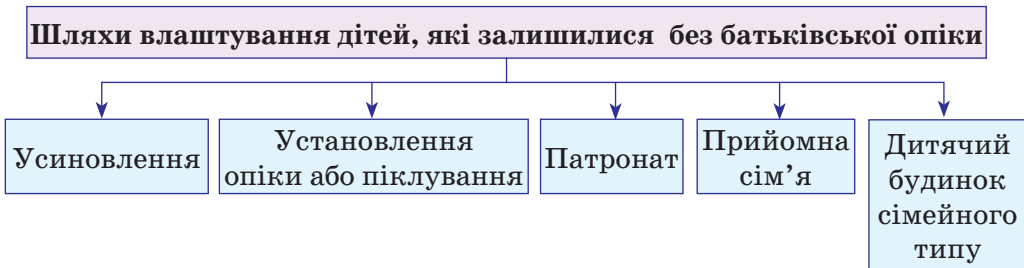
Стаття 206. Стягнення з дитини витрат на догляд і лікування батьків

1. У виняткових випадках, якщо мати чи батько є тяжко хворими, інвалідами, а дитина (стаття 6 цього Кодексу) має достатній дохід (заробіток), суд може постановити рішення про стягнення з неї одноразово або протягом певного строку коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням і доглядом за ними. (...)

3. Улаштування дитини, яка залишилася без батьківської опіки

Життя надзвичайно складне, тому іноді виникають ситуації, коли дитина опиняється без опіки батьків — якщо батьки позбавлені батьківських прав або померли чи загинули. Деякі питання дитина не може вирішити самостійно, тому законодавством передбачено кілька шляхів допомоги дитині, яка опинилася в такій складній ситуації (див. схему 33).

Схема 33

Закон визначає певні обмеження під час призначення опікуна чи піклувальника, які мають забезпечити захист прав дитини. Не можуть бути опікунами чи піклувальниками особи, які обмежені в дієздатності або визнані недієздатними, позбавлені батьківських прав, перебувають на обліку або на лікуванні в психоневрологічному чи наркологічному диспансері; зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами; не мають постійного місця проживання, є іноземцями/іноземками, які не перебувають у шлюбі (крім випадків, коли іноземець/іноземка є родичем/родичкою дитини); були засуджені за злочини проти життя й здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, а також за деякі інші злочини; є особами без громадянства та в деяких інших випадках.

За останні роки чимало дітей беруть на виховання в прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу. **Прийомна сім'я** — це сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. **Дитячий будинок сімейного типу** — окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває в шлюбі, для

забезпечення сімейним вихованням і спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Рішення про створення прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу приймають місцеві органи державної виконавчої влади, при цьому між прийомними батьками (у прийомній сім'ї) чи батьками-вихователями (у дитячому будинку сімейного типу) і цим органом укладається договір. Важливо зазначити, що прийомні батьки та батьки-вихователі мають щодо дітей ті ж самі обов'язки, що й рідні батьки.

З метою захисту прав дітей створено спеціальні державні органи. У кожному районі чи місті є підрозділи в справах дітей та молоді, соціальні служби для дітей, сім'ї, молоді. Створено систему дитячих притулків, куди направляють дітей, які опинилися в складних ситуаціях, тимчасово залишилися без опіки батьків. Ці органи можуть надати допомогу дитині в складних життєвих ситуаціях. **Для захисту своїх прав дитина має право самостійно звертатися до різних державних органів, а із 14 років може із цього питання самостійно звертатися до суду.**

Діти мають право на забезпечення захисту від порушень їхніх прав батьками й іншими особами. При цьому вони можуть захищати себе самостійно, очікувати на захист батьків, а також звертатися по допомогу до державних органів, громадських організацій і навіть до суду.

Діти, які залишилися без батьківської опіки, можуть бути всиновлені, над ними може бути встановлено опіку або піклування.

Запам'ятайте: *усиновлення, опіка, піклування, патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу.*

Подивіться в інтернеті

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021 — Конвенція про права дитини;

<http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category%3Bjsessionid=F40E5A0652D6ECBCC562EAF58762AF65>.

[app1?cat_id=173322](http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category%3Bjsessionid=F40E5A0652D6ECBCC562EAF58762AF65) — державні доповіді про становище дітей в Україні на сайті Міністерства соціальної політики України.

Запитання та завдання

1. Які шляхи та засоби захисту прав дитини ви знаєте?
2. У якому віці дитина може самостійно звернутися до суду для захисту своїх прав?
3. Визначте позитивні та негативні ознаки шляхів улаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки.
- 4*. Висловіть свою думку щодо рівня розвитку в Україні системи захисту прав дитини. Запропонуйте шляхи її вдосконалення.
5. Які державні органи можуть допомогти захистити права дитини?

Практичне заняття 6

Улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

(Інформацію щодо використання цього матеріалу
вам надасть учитель/учителька.)

1. За допомогою витягу із Сімейного кодексу України (с. 128–129) порівняйте всиновлення, опіку, піклування та патронат. Заповніть у зошиті таблицю.

	Усиновлення	Опіка та піклування	Патронат
Вік осіб, щодо яких устанавлюється			
Вимоги до осіб, які мають право здійснити			
Орган, який приймає рішення про встановлення			
Порядок здійснення (за плату чи безоплатно)			
Строк, на який устанавлюється			

2. Обговоріть переваги й недоліки кожного з визначених законодавством шляхів улаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки.
3. Обговоріть ситуації та, використовуючи норми законодавства, прийміть рішення в кожній із ситуацій.
  1. Після смерті батьків унаслідок автокатастрофи їхній 5-річний син і 7-річна донька були направлені до дитячого будинку. Через два роки з проханням усиновити дітей звернулися громадяни України, подружжя П. (чоловікові — 28 років, жінці — 27 років), і громадянка Польщі О. (22 роки).
  2. У 9-річного С., ще коли йому було 3 роки, померла мати, а батько за скоєння неумисного злочину (керуючи автомобілем, він, унаслідок порушення Правил дорожнього руху, збив пішохода) був засуджений на три роки позбавлення волі, є старший брат, якому 17 років, і бабуся, якій 73 роки. Сільський голова наполягає на відправленні хлопця до дитячого будинку, однак бабуся заперечує.
  3. Батько Г. помер, коли йому було 8 років, а за чотири роки його матір позбавили батьківських прав — хлопець залишився без батьківської опіки. Постало питання про його подальшу долю. Заяву про всиновлення подав 20-річний брат батька, однак бабуся категорично проти, вважаючи, що він надто молодий і не здатний виховати дитину.
  4. Подружжя жителів м. Полтави — 32-річний Н. та 29-річна Л., у яких є двоє 10-річних синів-близнюків, — вирішило допомогти 8-річній дитині-сироті, з якою вони познайомилися на одному з благодійних вечорів. Однак вони не можуть визначитися, який спосіб улаштування дитини найприйнятніший для них. Висловіть свою думку. Що ви їм порадите?

Із Сімейного кодексу України

Стаття 207. Поняття усиновлення

1. Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду (...).

2. Усиновлення дитини провадиться в її найвищих інтересах для забезпечення стабільних і гармонійних умов її життя. (...)

Стаття 211. Особи, які можуть бути усиновлювачами

1. Усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини.

2. Усиновлювачем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менше як на п'ятнадцять років.

У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою ніж вісімнадцять років.

3. Усиновлювачами можуть бути подружжя (...).

7. Кількість дітей, яку може усиновити один усиновлювач, не обмежується. (...)

Стаття 243. Діти, над якими встановлюється опіка, піклування

1. Опіка, піклування встановлюється над дітьми-сиротами й дітьми, позбавленими батьківського піклування.

2. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування — над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

3. Опіка, піклування над дитиною встановлюється органом опіки та піклування, а також судом у випадках, передбачених Цивільним кодексом України.

Стаття 244. Особа, яка може бути опікуном, піклувальником дитини

1. Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа.

2. При призначенні дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини. (...)

Стаття 249. Права й обов'язки опікуна, піклувальника щодо дитини

1. Опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти. (...)

Стаття 252. Патронат над дитиною

1. Патронат над дитиною — це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин. (...)

6. Термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя встановлюється органом опіки та піклування і не може перевищувати трьох місяців.

У разі наявності обставин, що обґрунтовують необхідність і доцільність перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя понад зазна-

чений термін, орган опіки та піклування може його продовжити. Загальний термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя не може перевищувати шість місяців.

Стаття 253. Договір про патронат

За договором про патронат над дитиною орган опіки та піклування влаштовує дитину, яка перебуває в складних життєвих обставинах, у сім'ю патронатного вихователя.

§ 19–20. Праця неповнолітніх осіб

1. Прийняття на роботу

Сподіваємося, що кожному/кожній із вас вдасться знайти цікаву та прийнятну роботу. Для того щоб вона була офіційною, необхідно укласти трудовий договір.

Трудовий договір — угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженими ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату та забезпечити умови праці, необхідні для виконання роботи.

Зверніть увагу: **трудовий договір із неповнолітніми особами обов'язково укладають в письмовій формі.**

Перед тим як вирушати на пошуки роботи, треба з'ясувати, чи можете ви бути прийнятими на роботу. За загальними нормами прийом на роботу здійснюється з 16 років, однак, за згодою батьків або осіб, які їх замінюють, неповнолітні віком від 14 років у вільний від навчання час можуть бути прийняті на роботу.

При влаштуванні на роботу працівник/працівниця подає певні документи.

- *Висловте думку щодо документів, які необхідно, на вашу думку, подати при влаштуванні на роботу.*

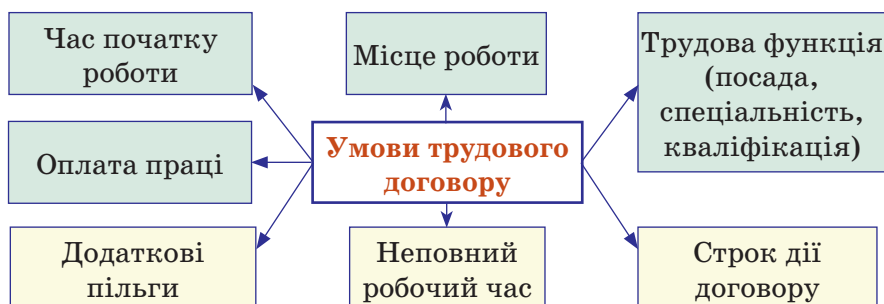
Кодекс законів про працю — основний нормативний акт, який регулює відносини в цій сфері. При влаштуванні на роботу потрібно подати паспорт та трудову книжку (за наявності). При укладенні трудового договору громадянин/громадянка, якого/яку вперше приймають на роботу, має право подати вимогу про оформлення або паперової, або електронної форми трудової книжки. В окремих випадках від працівника/працівниці можуть вимагати подати документи, що підтверджують його/її кваліфікацію, адже не можна працювати лікарем, не маючи медичної освіти, не можна брати на роботу водієм людину без відповідного посвідчення тощо. **Вимагати будь-які інші документи, а також відомості**

про національність, партійну належність, походження та реєстрацію за місцем проживання під час влаштування на роботу заборонено.

При влаштуванні на роботу неповнолітня особа обов'язково проходить медичний огляд, у подальшому медогляд проводять щорічно до досягнення працівником 21 року.

- *Висловте свою думку щодо питань, які мають бути узгоджені з роботодавцем при влаштуванні на роботу (див. схему 34).*

Схема 34

Для прийому на роботу необхідно написати відповідну заяву.

Зразок

Директору
спеціалізованої школи № 12
м. Полтави
Полянка Петра Григоровича,
який проживає за адресою:
м. Полтава, вул. Київська, 23, кв. 56

Заява

Прошу прийняти мене на роботу лаборантом кабінету хімії з 3 вересня 2020 р.

1.09.2020

(Підпис)

Полянко П. Г.

Лише після укладання трудового договору особа може приступити до роботи.

2. Порядок припинення трудового договору з неповнолітніми особами

Трудове життя людей складається по-різному. У колективах багатьох підприємств, у школах пишуться ветеранами, які протягом десятків років працюють на одному робочому місці.

Наприклад, коли у 2007 р. колеги проводжали на пенсію вчительку молодших класів школи № 124 м. Києва Валентину Олександрівну Лазарчук, у її трудовій книжці був лише один запис — про прийняття на роботу в школу в 1944 р.! Однак іноді життя складається так, що людині з різних причин доводиться змінювати місце роботи. Тоді постає питання про звільнення, припинення трудового договору.

Кодекс законів про працю України передбачає цілий ряд причин припинення трудового договору.

- *Ознайомтеся з витягом з Кодексу законів про працю України та визначте, які підстави припинення трудового договору передбачені законом.*

З Кодексу законів про працю України

Стаття 36. Підстави припинення трудового договору Підставами припинення трудового договору є:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку (пункти 2 і 3 статті 23), крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна із сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- 3) призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
- 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (статті 40, 41, або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45);
- 5) переведення працівника за його згодою на інше підприємство, установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- 6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;
- 7) набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (...) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи; (...).

Зміна підпорядкованості підприємства, установи, організації не припиняє дії трудового договору.

У разі зміни власника підприємства, а також у разі його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) дія трудового договору працівника продовжується. Припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу можливе лише у разі скорочення чисельності або штату працівників.

Якщо працівник/працівниця сам/сама бажає залишити роботу, він/вона повинен/повинна написати заяву не менше ніж за два тижні до дати звільнення, не пояснюючи причини свого рішення про звільнення.

Однак якщо для звільнення є важливі підстави (переїзд на нове місце служби чоловіка-військовослужбовця, вступ на навчання, вихід на пенсію, хвороба тощо), доцільно вказати це в заяві, адже в цьому випадку працівник/працівниця має право звільнитися раніше, ніж закінчатся вищезазначені два тижні.

А от власники підприємства, роботодавці мають право звільнити працівника/працівницю лише у випадках, передбачених законом, — законодавство захищає працівника/працівницю від свавілля роботодавців. При цьому в більшості випадків питання про звільнення працівника/працівниці за ініціативою власника має розглянути та погодити профспілкова організація, якщо вона є на підприємстві.

- *За допомогою витягу з Кодексу законів про працю України визначте, у яких випадках працівник може бути звільнений з роботи за ініціативою адміністрації.*

З Кодексу законів про працю України

Стаття 40. Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу

Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані власником або уповноваженим ним органом лише у випадках:

1) змін в організації виробництва й праці, у тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

2) виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі відмови в наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

4) прогулу (у тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

5) нез'явлення на роботу протягом більше як чотирьох місяців підряд унаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності й родах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (у тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу;

10) призову або мобілізації власника — фізичної особи під час особливого періоду;

11) встановлення невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі протягом строку випробування.

Звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 2 і 6 цієї статті, допускається, якщо неможливо перевести працівника за його згодою на іншу роботу.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в період його тимчасової непрацездатності (крім звільнення за пунктом 5 цієї статті), а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації.

Якщо працівник/працівниця був/була прийнятий/прийнята на роботу на певний строк, його/її звільняють після закінчення цього строку. Утім, і в цьому випадку закон захищає права працівника/працівниці. Якщо строк роботи за договором закінчився, але ні працівник/працівниця, ні підприємство не вимагають звільнення, він/вона вважається таким/такою, що уклав/уклала договір на невизначений строк.

У день звільнення працівнику/працівниці повинні видати копію наказу (розпорядження) про звільнення, на їхню вимогу внести належні записи про звільнення до трудової книжки й провести грошовий розрахунок.

Для звільнення неповнолітніх осіб встановлено певні особливості. Так, при звільненні таких працівників/працівниць з ініціативи власника/власниці або уповноваженого ним/нею органу обов'язкова згода служби в справах дітей. При цьому в разі звільнення у зв'язку зі скороченням штатів чи змінами в організації праці, невідповідністю займаній посаді й у зв'язку з поновленням на роботі працівника/працівниці, який/яка раніше виконував/виконувала цю роботу, обов'язково має бути забезпечене працевлаштування звільненої неповнолітньої особи.

Батьки, усиновлювачі й піклувальники неповнолітньої особи, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітньою особою, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує її здоров'ю або порушує законні інтереси.

- *У запропонованих ситуаціях визначте, чи правомірно було звільнено працівників/працівниць, чи не було допущено порушення трудового законодавства.*

1. 15-річний Сергій під час канікул працював у фірмі кур'єром. 28 серпня він подав заяву про звільнення з роботи у зв'язку з вступом до Коледжу зв'язку. Директор фірми відповів, що, відповідно до закону, звільнить його 12 вересня — після відпрацювання двох тижнів.

2. 17-річна випускниця школи влаштувалася на роботу в магазин. Через три місяці директор магазину повідомив їй про те, що прийнято рішення про її звільнення у зв'язку з прийомом на роботу більш кваліфікованого співробітника.

3. 16-річний десятикласник у вільний від навчання час улаштувався працювати у фірму. Через пів року керівник повідомив його про звільнення через постійні запізнення на роботу, за що працівнику двічі оголошували догану, а також через низьку якість роботи.

3. Особливості праці неповнолітніх осіб

Законодавство не лише визначає порядок укладання та припинення трудового договору, а й установлює права й обов'язки працівників/працівниць. Особливо закон захищає права неповнолітніх осіб, які працюють. Кодекс законів про працю визначив низку пільг і переваг, які надають неповнолітнім працівникам/працівницям щодо різних питань їхньої праці та відпочинку.

Коли людина влаштовується на роботу, її, зрозуміло, цікавитиме, скільки часу їй доведеться працювати. Боротьба за зменшення робочого часу тривала протягом кількох століть. Якщо в XVII–XVIII ст. робочий день, як правило, тривав 12–14 годин, то поступово його тривалість за вимогами працівників/працівниць, а також завдяки підвищенню продуктивності праці зменшувалася. Нині в більшості країн світу тривалість робочого дня не перевищує 8 годин на день.

Крім того, у більшості держав визначають не тривалість робочого дня, а граничну тривалість робочого тижня.

Кодекс законів про працю України визначив, що максимальна тривалість робочого тижня для повнолітніх працівників/працівниць становить 40 годин. Однак для неповнолітніх осіб встановлено зменшену тривалість робочого тижня. **Для неповнолітніх осіб у віці від 14 до 16 років робочий тиждень не може перевищувати 24 годин, а у віці від 16 до 18 років — 36 годин**, якщо неповнолітня особа працює в період канікул чи вже не навчається. Якщо ж неповнолітня особа працює в період навчального року у вільний від навчання час, тривалість роботи зменшується вдвічі порівняно з поданими цифрами.

Скорочення робочого часу — не єдина пільга, на яку мають право неповнолітні працівники/працівниці. Кодекс законів про працю встановлює цілу низку норм, які сприяють збереженню здоров'я неповнолітніх осіб.

- *Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю України. Визначте, які пільги та переваги для молоді він передбачає.*

З Кодексу законів про працю України

Стаття 75. Тривалість щорічної основної відпустки
(...) Особам віком до вісімнадцяти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день. (...)

Стаття 190. Роботи, на яких забороняється застосування праці осіб, молодших вісімнадцяти років

Забороняється застосування праці осіб, молодших вісімнадцяти років, на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах.

Забороняється також залучати осіб, молодших вісімнадцяти років, до підняття й перенесення речей, вага яких перевищує встановлені для них граничні норми. (...)

Стаття 192. Заборона залучати працівників, молодших вісімнадцяти років, до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні

Забороняється залучати працівників, молодших вісімнадцяти років, до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні (...).

Стаття 194. Оплата праці працівників, молодших вісімнадцяти років, при скороченій тривалості щоденної роботи

Заробітна плата працівникам, молодшим вісімнадцяти років, при скороченій тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як і працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи.

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно до відпрацьованого часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати.

Стаття 195. Відпустки працівникам, віком до вісімнадцяти років

Щорічні відпустки працівникам, віком до вісімнадцяти років, надаються в зручний для них час.

Щорічні відпустки працівникам, віком до вісімнадцяти років, повної тривалості в перший рік роботи надаються за їхньою заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації.

За даними журналу «Сайкологджи тудей», середня тривалість оплачуваної відпустки:

у США — 14 днів;

у Японії — 17,5 днів (тривалість робочого тижня — 5,5 днів);

в Індії — 1 місяць, але її використовують за бажанням працівника. Якщо відпустку не використовують, працівник додатково до зарплати отримує премію;

у Франції, Італії — близько 1 місяця;

у ФРН — 6–7 тижнів, у тому числі обов'язково 4 тижні влітку;

у Швеції — 25 днів, у тому числі 3 тижні гарантовано влітку. Дозволяється використовувати «відстрочену відпустку», залишаючи щороку по 5 днів, через п'ять років отримати відпустку 50 днів;

у Голландії — 36 днів.

Улаштовуючись на роботу, кожна людина укладає трудовий договір. У ньому йдеться про місце роботи, про роботу, яку людина виконуватиме, про заробітну плату. Обидві сторони — працівник/працівниця і роботодавець — зобов'язані сумлінно виконувати свої обов'язки. У разі необхідності працівник/працівниця у будь-який час може звільнитися з роботи за власним бажанням. Власник/власниця підприємства чи уповноважена ним/нею особа може звільнити працівника/працівницю лише з причин, які передбачені Кодексом законів про працю.

Кодекс законів про працю України надає суттєві пільги неповнолітнім особам. Для них установлюють скорочений робочий час, передбачена збільшена тривалість відпустки. Неповнолітніх осіб заборонено залучати до праці вночі й у вихідні дні. Передбачено додаткові гарантії при їхньому звільненні.

Запам'ятайте: *трудовий договір, скорочений робочий час.*

Подивіться в інтернеті

<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> — Кодекс законів про працю України.

Запитання та завдання

1. Який порядок прийняття на роботу неповнолітніх осіб установлено Кодексом законів про працю України?
- 2*. Напишіть заяву про прийняття на роботу.
3. У яких випадках працівник/працівниця може бути звільнений із роботи за ініціативою власника/власниці чи уповноваженої ним/нею особи?
4. Назвіть особливості припинення трудового договору з неповнолітніми особами.
- 5*. Що, на вашу думку, краще — працювати все життя на одному місці чи постійно змінювати місце роботи в пошуках кращого?
6. Хто укладає трудовий договір, яким повинен бути його зміст?
7. Як повинен діяти працівник/працівниця, якщо він/вона вирішив/вирішила залишити роботу?
8. Визначте, які з наведених умов є обов'язковими в трудовому договорі: час прийняття на роботу; професія; надання скороченого режиму роботи; заробітна плата; надання службової квартири; надання персонального автомобіля.
9. Назвіть пільги та переваги, які надаються неповнолітнім працівникам/працівницям.
10. Яку мінімальну тривалість відпустки встановлено для неповнолітніх працівників/працівниць?
11. Яку тривалість робочого часу встановлено для різних категорій працівників/працівниць?
12. Які додаткові підстави звільнення встановлено для неповнолітніх працівників/працівниць?
13. Які додаткові гарантії щодо звільнення існують для неповнолітніх працівників/працівниць?
- 14*. Висловте свою думку, чи достатньою мірою трудове законодавство України забезпечує захист прав неповнолітніх працівників/працівниць.
15. Визначте, у якому із зазначених випадків порушено законодавство України про працю неповнолітніх осіб.

- а) Директор підприємства за згодою 16-річного працівника призначив його нічним черговим у цеху, де він працює;
- б) через три місяці після влаштування на роботу 16-річному слюсарю надано щорічну відпустку тривалістю 36 днів;
- в) директор фірми видав наказ про звільнення з роботи 15-річної прибиральниці на вимогу її батьків, які надали документ про погіршення її стану здоров'я, незважаючи на бажання дівчини продовжувати трудову діяльність;
- г) 17-річному кур'єру нараховано заробітну плату на 10 % меншу, ніж його колегам, у зв'язку з тим, що він працює за скороченим розпорядком дня.

Практичне заняття 7

Працевлаштування неповнолітніх осіб

(Інформацію щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель/вчителька.)

1. Обговоріть подані ситуації. Запропонуйте їхнє вирішення. Визначте, чи всі дії учасників були правомірними. Для визначення правильної відповіді використайте подані в підручнику витяги з Кодексу законів про працю України. Зімітуйте подані ситуації.
  1. 15-річний дев'ятикласник вирішив влаштуватися на роботу. Порекомендуйте йому, як шукати роботу, на що йому доцільно звернути увагу.
  2. 14-річна дівчина вирішила піти працювати у фірму «Світанок». Однак директорка фірми заявила, що для оформлення на роботу їй необхідно подати свідоцтво про народження, довідку про стан здоров'я, довідку про реєстрацію за місцем проживання, а також характеристику зі школи. Дівчина не впевнена в тому, що ці вимоги законні.
  3. 16-річний хлопець був прийнятий на роботу токарем на період шкільних канікул. Йому було встановлено восьмигодинний робочий день — п'ять днів на тиждень, вихідні дні — понеділок і вівторок. У вихідний день його терміново викликали на роботу, запропонувавши протягом наступного тижня вийти на нічну зміну.
  4. Закінчивши школу, 17-річна дівчина влаштувалася працювати секретаркою у будівельну фірму. Через три місяці вона звернулася до директора з проханням надати їй відпустку терміном на 20 днів. Директор відмовив, мотивуючи тим, що вона працює зовсім недавно. Через рік той самий директор запропонував дівчині пройти медичний огляд і подати документ про можливість її подальшої роботи. Дівчина просить пояснити, чи правомірні дії директора фірми щодо надання відпустки та вимоги щодо медичного огляду.
2. Уявіть, що після закінчення 9 класу під час літніх канікул ви вирішили влаштуватися на роботу. Розподіліть ролі (учень, який влаштовується на роботу, директор підприємства, представник органу в справах дітей, один із батьків) і проведіть переговори щодо укладання трудового договору. Не забудьте про документи, які вам при цьому потрібні, а також про заяву про прийняття на роботу.
3. Уявіть, що влаштовуватися на роботу прийшло кілька осіб. Вони претендують на різні посади. Оберіть необхідні для кожного випадку документи з наданого переліку та подайте їх директору підприємства для перевірки комплектності та можливості вирішення питання про влаштування на роботу. У разі недостатності поданого переліку документів, запропонуйте додаткові.

Перелік документів: паспорт, свідоцтво про народження, довідка про присвоєння ідентифікаційного коду, водійські права, свідоцтво про отримання базової середньої освіти (за 9 класів), диплом про закінчення вищого навчального закладу, дозвіл батьків на працевлаштування, характеристика з місця навчання, характеристика з попереднього місця роботи, довідка про знання державної мови, довідка про відсутність судимості, довідка про місце реєстрації.

Перелік осіб, які влаштовуються на роботу:

- а) 15-річний випускник 9 класу на період канікул уперше влаштовується кур'єром;
- б) 17-річна випускниця середньої школи вперше влаштовується продавчиною магазину;
- в) 22-річний студент інституту влаштовується працювати програмістом;
- г) 28-річна жінка — мати трьох дітей — влаштовується на роботу бухгалтеркою;
- г) 29-річний випускник медичного університету влаштовується на роботу лікарем;
- д) 62-річний чоловік влаштовується на роботу водієм інкасаторської машини.

§ 21. Адміністративні правопорушення. Злочини

1. Адміністративні проступки

- *Розгляньте фотографії. Що на них є спільного?*

Протиправну, винну дію чи бездіяльність, за яку передбачено адміністративну відповідальність, називають **адміністративним правопорушенням (проступком)**.

Основним правовим актом, яким встановлено відповідальність за адміністративні правопорушення, є Кодекс України про адміністративні правопорушення.

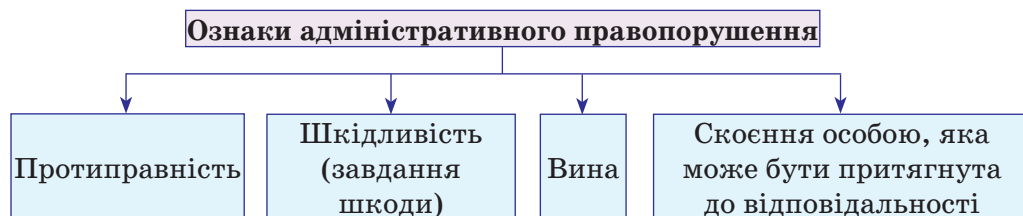
Адміністративні правопорушення надзвичайно різноманітні, вони можуть стосуватися будь-якої сфери людського існування — Правил дорожнього руху чи Правил пожежної безпеки, громадського порядку на вулицях і санітарних правил тощо.

Саме про адміністративне правопорушення ідеться, коли людина вчасно не отримує паспорт громадянина/громадянки України. Адміністративним правопорушником/правопорушницею є порушник/порушниця Правил дорожнього руху — пішоходи, які переходять вулицю в невстановленому місці або на червоне світло світлофора; відпочивальни-

ки, які розпалюють багаття з порушенням установлених протипожежних правил; пасажери/пасажирки, які не купують квиток для проїзду в транспорті; і навіть перехожі, які в громадському місці вживатимуть алкогольні напої чи куритимуть.

До адміністративної відповідальності може бути притягнуто особу, яка досягнула віку 16 років. Не може бути притягнута до відповідальності особа, яка, унаслідок психічної хвороби чи іншого захворювання, не розуміє значення своїх дій або не керує ними.

Схема 35

Які ж ознаки характерні для адміністративного правопорушення (див. схему 35)? Про першу з них ми вже згадали — воно завжди порушує норми права, є противправним. Якщо скоєне особою навіть надзвичайно неприємне, але воно порушує не правові, а інші норми — норми моралі, норми релігійні тощо, — про адміністративне правопорушення не йтиметься.

Обов'язковою ознакою адміністративного правопорушення є вина особи, яка його скоїла. Деякі правопорушення особа здійснює свідомо, умисно, розуміючи, що вона порушує встановлені правила. Навряд чи можуть бути випадковими, неумисними дії хуліганів на ілюстрації (с. 135): вони добре розуміють, що порушують громадський порядок, але нехтують вимогами закону. А от порушення Правил дорожнього руху водієм може бути й неумисним — якщо він не помітив дорожній знак, що обмежував швидкість або випадково забув удома водійське посвідчення. Однак навіть коли особа скоїла правопорушення неумисно, з необережності, вона може бути притягнута до відповідальності за скоєне.

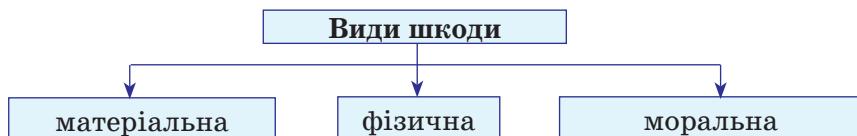
Адміністративне правопорушення матиме місце лише у випадку, коли його скоїть особа, яка може нести за це відповідальність. Докладніше про це йтиметься в наступному параграфі.

З історії українського права

Шемшученко Юрій (нар. 1935 р.) — український учений-юрист, доктор юридичних наук, академік Національної академії наук та Української академії правових наук. З 1966 р. працює в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, пройшовши шлях від аспіранта до директора цього інституту (з 1988 р.). Вивчає проблеми адміністративного, екологічного й конституційного права. Брав участь у розробці Конституції України та багатьох законів України. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (за створення «Юридичної енциклопедії України»).

І ще одна обов'язкова ознака адміністративного правопорушення. Воно завдає певної шкоди людям, суспільству, державі. Шкода може бути різною: матеріальною (знищення або пошкодження речей), фізичною (поранення людини) або моральною (див. схему 36).

Схема 36

- *Визначте, яку шкоду завдано в кожному з випадків, які зображено на ілюстраціях (с. 138). Наведіть приклади інших правопорушень і визначте шкоду, яку вони завдають.*

У м. Айдахо Фоллс (США) кожний, хто досягнув 88 років, автоматично втрачає право їздити на мотоциклі.

Алабамська влада вирішила питання водіння автомобіля ще більш радикально: вона оголосила незаконним водіння автомобіля із ... зав'язаними очима.

У Каліфорнії (США) вам доведеться нести відповідальність, якщо буде зафіксовано швидкість вашого велосипеда більшу, ніж 65 миль на годину (104 км/год). Також там заборонено переходити дорогу на руках.

У Неваді (США) заборонено їхати по автостраді на верблюді.

У Ванкувері (штат Вашингтон, США) усі транспортні засоби повинні мати на борту ... якір для термінового гальмування.

2. Кримінальне правопорушення: поняття та ознаки

У багатьох випадках кримінальні правопорушення подібні до адміністративних, однак їх відрізняє передусім ступінь суспільної небезпеки, рівень шкоди, яку вони завдають.

Водій перевищує швидкість, і його зупиняє поліція — він порушив Правила дорожнього руху. Це — адміністративне правопорушення. Якщо внаслідок перевищення швидкості станеться аварія, у якій люди отримають поранення чи загинуть, — це вже буде кримінальне правопорушення. Нецензурні висловлювання на вулиці — дрібне хуліганство — адміністративне правопорушення, а якщо хулігани влаштують бійку, чинитимуть опір правоохоронцям чи звичайним людям, які спробують зупинити бешкетників, їхні дії розцінюватимуть як правопорушення кримінальне. Навіть крадіжка, залежно від завданої шкоди, може бути адміністративним чи кримінальним правопорушенням. Отже, суттєво відрізнятиметься рівень відповідальності.

У всіх наведених ситуаціях люди порушили закон. У всіх випадках їхніми діями завдано значної шкоди. У скоєному є вина тих, хто скоїв порушення. Усе це — відомі вам ознаки правопорушення. Однак якщо завдана шкода набагато більша й суспільна небезпека набагато вища, то йтиметься про злочин.

Кримінальне правопорушення — протиправне суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), скоєне особою, яка може нести відповідальність, і передбачене Кримінальним кодексом України.

Більшість ознак кримінального правопорушення дуже подібні до ознак адміністративного. Злочин завжди завдає шкоди людям і суспільству, при цьому шкода набагато більша, ніж та, яку завдає адміністративне правопорушення.

Зверніть увагу на слово *діяння* у визначенні поняття «кримінальне правопорушення». Воно підкреслює, що кримінальне правопорушення може бути скоєне як шляхом активних дій, так і шляхом бездіяльності.

- *Наведіть приклади кримінальних правопорушень, які можуть бути скоєні шляхом бездіяльності.*

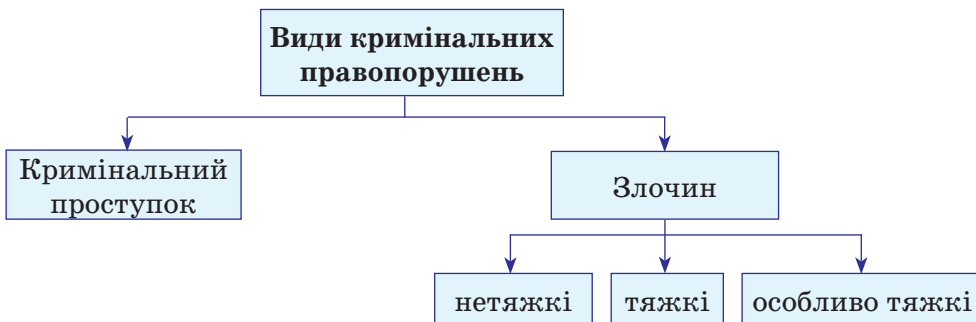
І ще одна важлива відмінність кримінального правопорушення від адміністративного. Під час скоєння кримінального правопорушення винний/винна порушує не будь-який закон, а Кримінальний кодекс України. Кримінальним правопорушенням можна назвати лише діяння, що скоєне особою, яка може нести за нього відповідальність.

Кримінальні правопорушення поділяють на *кримінальні проступки* та *злочини*.

Злочини поділяють на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі (*схема 37*).

Поділ відбувається залежно від передбаченого Кримінальним кодексом за правопорушення максимального покарання (*табл. 5, с. 142*).

Схема 37

Вид кримінального правопорушення	Передбачене максимальне основне покарання
Кримінальний проступок	Штраф у розмірі не більше 3000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі
Нетяжкий злочин	Штраф у розмірі не більше 10 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років.
Тяжкий злочин	Штраф у розмірі не більше 25 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років.
Особливо тяжкий злочин	Штраф у розмірі понад 25 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі

У житті, на жаль, досить часто скоюють адміністративні, а часом і кримінальні правопорушення. Адміністративне правопорушення відрізняється від кримінального меншим ступенем суспільної небезпеки. Кримінальні правопорушення є найнебезпечнішими. Кримінальні й адміністративні правопорушення можуть бути умисними або скоєними з необережності.

Запам'ятайте: адміністративне правопорушення, кримінальний проступок, злочин, вина.

Запитання та завдання

1. Які ознаки адміністративного та кримінального правопорушення ви знаєте?
2. Які існують форми вини в адміністративних і кримінальних правопорушеннях?
3. Наведіть приклади кримінальних та адміністративних правопорушень, відомі вам із кінофільмів, книжок і повідомлень засобів масової інформації.
- 4*. Висловте свою думку, чим небезпечні адміністративні й кримінальні правопорушення та злочини.
- 5*. Чи доводилося вам бути свідком адміністративних правопорушень? Яку відповідальність нести (чи понесли), на вашу думку, правопорушники?
6. Висловте свою думку, які правопорушення — умисні чи з необережності — становлять більшу небезпеку для суспільства.
- 7*. Порівняйте кримінальне та адміністративне правопорушення.

§ 22–23. Адміністративна та кримінальна відповідальність

1. Загальний порядок притягнення до відповідальності

- Пригадайте, які ознаки правопорушення ви знаєте.

Однією з ознак правопорушення є юридична відповідальність, до якої притягають правопорушника/правопорушницю. Процес притягнення

до відповідальності відбувається за правилами, визначеними відповідними кодексами — адміністративних правопорушень, Кримінальним і Кримінальним процесуальним.

Закон визначає вік, з якого можливе притягнення до різних видів відповідальності. До *адміністративної відповідальності* притягають осіб, які досягли **16 років**. Злочини — більш небезпечні, тому Кримінальний кодекс України передбачає, що за окремі тяжкі злочини вік притягнення до відповідальності зменшений.

Особу, яку притягують до кримінальної відповідальності, визнають осудною, тобто якщо вона могла під час вчинення правопорушення усвідомлювати свої дії та керувати ними. Під час визначення міри покарання або стягнення, яке накладають на правопорушника, ураховують обставини, що стосуються як особи самого порушника, так і обставини, за яких скоєно правопорушення.

З Кримінального кодексу України

Стаття 19. Осудність

1) Осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

2) Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

3) Не підлягає покаранню особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню. (...)

Стаття 22. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

1. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років.

Особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку й державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке ті-

лесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, зґвалтування, сексуальне насильство, крадіжку, грабіж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення й транспортних засобів, викрадення або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство. (...)

- *Які обставини, на вашу думку, потрібно враховувати при визначенні того, яке стягнення необхідно застосувати до правопорушника? Порівняйте свої припущення зі схемою 38.*

Схема 38

Найдавнішим покаранням була кровна помста. Вона не знала обмежень, не завжди була чітко визначена. В історії відомі випадки кровної помсти племені гіляків ведмедю, який убив людину. Кровна помста й нині іноді трапляється в окремих державах Азії, Африки (хоча це й суперечить офіційним законам, що діють у більшості держав).

На зміну кровній помсті прийшов принцип рівної помсти, або таліону, — «око за око, зуб за зуб». На відміну від кровної помсти, таліон передбачає максимально можливу еквівалентність шкоди. Так, традиція одного з африканських племен вимагає, щоб помста здійснювалася лише тоді, коли винуватець досягне віку того, кого він образив, кому завдав шкоди.

Найдавніша збірка законів Київської держави — «Руська правда» — за скоєні злочини передбачала здебільшого грошові покарання. При цьому розмір відшкодування суттєво залежав від соціального статусу особи, яка стала жертвою злочину. Так, за вбивство селянина потрібно було заплатити 5 гривень, за вбивство ремісника — 12 гривень, а за вбивство княжого отрока, конюха чи повара — 40 гривень.

Різного покарання заслуговують ті, хто вперше порушив закон, і правопорушник, який має не одну судимість. Різними мають бути стягнення для водія, який грубо знехтував Правилами дорожнього руху й збив кількох людей на пішохідному переході, котрі внаслідок цього загинули, і для водія, який несуттєво перевищив швидкість і не встиг зупинитися, коли пішохід вибіг на дорогу в невстановленому місці, отримавши тілесні ушкодження.

Закон також визначає перелік обставин, які вважають пом'якшуючими й обтяжуючими.

2. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності

- *Пригадайте, які правопорушення належать до адміністративних. Наведіть приклади таких правопорушень.*

Зважаючи на велику кількість і різноманіття адміністративних правопорушень, українське законодавство надає право розглядати справи щодо них великому колу посадових осіб та органів.

- *Ознайомтеся з поданим витягом із Кодексу України про адміністративні правопорушення та визначте, які органи й посадові особи уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. Чи доводилося вам мати справу з тим, що рішення щодо відповідальності за адміністративні правопорушення приймають інші органи?*

З Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 213. Органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення

Справи про адміністративні правопорушення розглядаються:

1) адміністративними комісіями при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад;

2) виконавчими комітетами (а в населених пунктах, де не створено виконавчих комітетів, — виконавчими органами, що виконують їх повноваження) сільських, селищних, міських рад та їх посадовими особами, уповноваженими на те цим Кодексом; (...)

4) районними, районними в місті, міськими чи міськрайонними судами (суддями), а у випадках, передбачених цим Кодексом, місцевими адміністративними та господарськими судами, апеляційними судами, Верховним Судом;

5) органами Національної поліції, органами державних інспекцій та іншими органами (посадовими особами), уповноваженими на те цим Кодексом.

Напевно, ви помітили, що в Кодексі зазначено: «інші органи (посадові особи)». Розглядати справи про адміністративні правопорушення мають право податківці, митні органи, органи державного пожежного

нагляду, органи рибної та лісової охорони тощо. Кожний із цих органів уповноважений розглядати справи в тій сфері, яку він контролює: контролери — за безкоштовний проїзд, податківці — за порушення податкового законодавства, органи рибної та лісової охорони — справи щодо браконьєрів тощо.

Необхідно знати, що в разі скоєння адміністративного правопорушення складають відповідний протокол. Той, кого звинувачують у скоєнні адміністративного правопорушення, має право ознайомитися з протоколом, внести свої зауваження чи пояснення, а при розгляді справи та винесенні рішення про стягнення має право користуватися послугами адвоката.

3. Адміністративні стягнення

Скоєно адміністративне правопорушення. Уповноважений орган розглянув справу. Час приймати рішення. Якщо особа визнана винною в скоєнні адміністративного правопорушення, до неї застосовують адміністративне стягнення.

- *Запропонуйте, які стягнення, на вашу думку, доцільно застосовувати до осіб, які скоїли адміністративні правопорушення.*
- *Ознайомтеся з поданим витягом із Кодексу України про адміністративні правопорушення та порівняйте перелік, наведений у ньому, з вашими пропозиціями.*

З Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 24. Види адміністративних стягнень

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватися такі адміністративні стягнення:

- 1) попередження; 2) штраф; (...)
- 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, отриманих унаслідок вчинення адміністративного правопорушення;

5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;

- 5¹) громадські роботи;
- 6) виправні роботи;
- 6¹) суспільно корисні роботи;
- 7) адміністративний арешт;
- 8) арешт з утриманням на гауптвахті.

Законами України можуть бути встановлені й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень.

Законами України може бути передбачено адміністративне видворення за межі України іноземців/іноземок і осіб без громадянства за вчинення адміністративних правопорушень, які грубо порушили правопорядок.

Закон передбачає досить велику кількість адміністративних стягнень. При цьому закон визначає також розмір цих стягнень. Так, адміністративний арешт може тривати до 15 діб, арешт з утриманням на гауптвахті — до 10 діб, ці стягнення накладаються тільки судом, тривалість виправних робіт, як адміністративного стягнення, не може перевищувати двох місяців. Для кожного правопорушення Кодексом України про адміністративні правопорушення визначено перелік стягнень, які можуть бути застосовані в цьому випадку. Але визначити стягнення, яке потрібно застосувати в конкретному випадку, повинен той орган, який розглядає справу. Відповідальність за адміністративні правопорушення настає із 16 років, але для притягнення до відповідальності неповнолітніх осіб встановлено особливі правила. Так, щодо них не можна в будь-якому випадку застосовувати адміністративний арешт. Крім того, закон передбачає, що до неповнолітніх осіб можуть застосовувати спеціальні заходи впливу, які не є адміністративними стягненнями, але можуть вплинути на неповнолітнього/неповнолітню правопорушника/правопорушницю.

Часто адміністративне правопорушення стає першим кроком до більш серйозних правопорушень — злочинів, тому жодне адміністративне правопорушення не повинне залишитися непокараним.

До неповнолітніх осіб, які скоїли адміністративні правопорушення, можуть засто-

З історії українського права

Таций Василь (нар. 1940 р.) — український учений-правознавець, почесний ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, почесний президент Академії правових наук України. Вивчає проблеми теорії держави та права, кримінального права. Академік Національної академії наук України. Брав участь у розробленні Конституції України та багатьох законів України. Перший з українських юристів удостоєний звання Герой України (19. 08. 2004), повний кавалер ордена Ярослава Мудрого (всіх п'яти ступенів).

совувати спеціальні заходи впливу, передбачені Кодексом про адміністративні правопорушення. Це можуть бути зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого/потерпілої; попередження; догана або сувора догана, а також передання неповнолітньої особи під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам/громадянкам на їхнє прохання.

4. Кримінальна відповідальність і кримінальні покарання

В Ірані встановлено плату «за пролиту кров» — 20 тис. доларів. За давніми традиціями вбивця може уникнути покарання, сплативши так звану «дію» — певну суму родині вбитого. Кримінальний кодекс Ірану так визначає розмір компенсації: «100 верблюдів, 200 корів, 1000 овець, 200 шовкових суконь, 1000 золотих або срібних монет». Для полегшення процедури розрахунку влада й установила грошовий еквівалент.

В історії держави Ізраїль було винесено лише один смертний вирок військовому злочинцю А. Ейхману, який був визнаний винним у масових убивствах під час Другої світової війни. У зв'язку з тим, що законодавство країни не дозволяло виконати вирок на її території, його було страчено на кораблі, що знаходився поза територіальними водами Ізраїлю.

Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, підлягає кримінальній відповідальності. При цьому рішення про винуватість особи та призначення їй кримінального покарання, на відміну від адміністративних стягнень, приймає тільки суд. Жодний інший державний орган не уповноважений розглядати питання про кримінальну відповідальність!

Схема 39

У разі визнання особи винною в скоєнні кримінального правопорушення суд призначає покарання (див. схему 39, с. 148). Законом передбачено різні види покарань. Нині найсуворішим покаранням, яке передбачене Кримінальним кодексом України, є **довічне позбавлення волі**. Воно передбачене за вчинення особливо тяжких злочинів. Довічне позбавлення волі не може бути застосоване до неповнолітніх осіб, осіб у віці понад 65 років і жінок, які є вагітними під час вчинення злочину або на час постановлення вироку.

Одним із поширених видів покарання є **позбавлення волі на певний строк**. Найменший строк позбавлення волі — 1 рік, максимальний за найбільш тяжкі злочини — до 15 років.

У багатьох випадках суд може вважати недоцільним позбавлення волі, застосовуючи **обмеження волі** строком від 1 до 5 років. Засуджену особу не ізолюють від суспільства, але вона перебуває в спеціальній установі, під постійним наглядом, її обов'язково залучають до праці.

Можливе також застосування виправних робіт строком від 6 місяців до 2 років. Засуджена особа працює на своєму робочому місці, але з її заробітної плати державі відраховують від 10 до 20 %.

Якщо злочинні дії були пов'язані з певною діяльністю, посадою (касир витратив доручені йому гроші, керівник використав службове становище для отримання хабара тощо), можливе додаткове покарання — **позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю** на строк від 1 до 5 років.

Застосовують також матеріальне покарання — **штраф** або **конфіскацію майна**. Конфіскація майна — це його безоплатне вилучення за рішенням суду. Суд може вилучити все майно або лише його частину. При цьому закон визначає той перелік майна, що необхідне для існування засудженої особи та її сім'ї, яке не може бути конфісковане в будь-якому випадку.

Кримінальним кодексом передбачено також такий вид покарання, як **громадські роботи**. Це покарання полягає у виконанні засудженою особою у вільний від роботи або навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, які визначають органи місцевого самоврядування. Ці роботи призначають на строк від 60 до 240 годин, не більше ніж по 4 години на день.

Суд може позбавити злочинця **військового** або **спеціального звання, кваліфікаційного чину чи рангу** (таке покарання, крім військовослужбовців, може бути призначене, наприклад, співробітникам поліції, суддям, прокурорам, державним службовцям).

5. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб

- *Обговоріть і висловте припущення, чому неповнолітні особи скоюють кримінальні правопорушення.*

Неповнолітню особу, яка скоїла кримінальне правопорушення, також притягають до відповідальності. Передбачивши відповідальність для неповнолітніх осіб, держава визначила певні особливості притягнення їх до відповідальності.

Першою особливістю кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб є те, що до них застосовують не всі види кримінальних покарань.

*З історії українського
права*

Левицький Кость (1859–1941) — український юрист, громадський і державний діяч. Очолював товариство українських правників (Львів). У 1918 р. очолював уряд Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) — Державний Секретаріат, потім — член уряду ЗУНР в еміграції (Відень). Вивчав проблеми історії держави та права, цивільного права.

Зверніть увагу на *схему 39 на с. 148*. На ній виділено зеленим кольором ті покарання, які можуть бути застосовані до неповнолітніх правопорушників/правопорушниць. При цьому строки можливих покарань для них зменшено. Так, максимальний строк позбавлення волі для неповнолітніх осіб становить 10 років (крім покарання неповнолітніх осіб за навмисне вбивство, коли строк позбавлення волі може становити до 15 років). Максимальна тривалість громадських робіт — 120 годин, при цьому в день неповнолітня особа може працювати не більше 2 годин. Арешт може тривати від 15 до 45 діб, виправні роботи — від 2 місяців до 1 року. Арешт, громадські та виправні роботи можуть застосовувати щодо неповнолітніх осіб, які досягли 16-річного віку.

Як ви вже знаєте, відповідальність, залежно від скоєного кримінального правопорушення, настає із 14 або 16 років. Дехто з вас може зробити висновок, що до 14, а то й до 16 років можна робити будь-що, немає підстав для хвилювання — усе одно покарання не буде. Проте такий висновок безпідставний. Якщо кримінальне правопорушення вчинила дитина, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, вона все одно підлягає певній відповідальності. Справу про кримінальне правопорушення розглядає суд, за рішенням якого **винного/винну, який/яка не досягнув/досягнула відповідно 14 або 16 років, може бути піддано примусовим заходам виховного характеру, зокрема направлено до спеціальної навчально-виховної установи на строк до 3 років**. До такого закладу направляють, незважаючи на незгоду батьків і самої дитини. Такі примусові заходи вживають щодо дитини у віці від 11 років.

Якщо суд, урахувавши обставини справи, особу порушника/порушницю, тяжкість скоєного, вважатиме можливим, він має право застосувати умовне засудження або відстрочення виконання вироку. У цьому випадку призначене покарання відкладають на певний, визначений судом строк, протягом якого засуджений/засуджена перебуває під наглядом органів внутрішніх справ. Якщо він/вона виправдовує довіру, не порушує громадський порядок і закон, суд звільняє його/її від відбування покарання. В іншому випадку суд направляє таку особу для відбування призначеного покарання, тобто скасовує відстрочення.

Відповідальність за адміністративні правопорушення (проступки) настає із 16 років. Адміністративне правопорушення від кримінального відрізняється меншим ступенем суспільної небезпеки. Справи про адміністративні правопорушення розглядають різні державні органи залежно від виду правопорушення. За скоє-

ні правопорушення на винну особу накладають адміністративне стягнення. До неповнолітніх осіб також можуть застосовувати спеціальні заходи впливу, передбачені Кодексом про адміністративні правопорушення.

Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, підлягає кримінальній відповідальності. Прийняти рішення про притягнення до кримінальної відповідальності може тільки суд. Кримінальним кодексом України передбачено різні види кримінальних покарань — від штрафу до довічного позбавлення волі. Кримінальна відповідальність за ряд найтяжчих злочинів настає із 14 років, а за інші — із 16 років. Законом передбачено певні особливості притягнення до відповідальності неповнолітніх осіб.

Запам'ятайте: адміністративні стягнення, покарання.

Подивіться в інтернеті

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> — Кримінальний кодекс України;

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> — Кодекс України про адміністративні правопорушення;

<http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> — статистика злочинів в Україні на сайті Генеральної прокуратури України.

Запитання та завдання

1. З якого віку настає відповідальність за адміністративні та кримінальні правопорушення?
2. Які органи мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення?
3. Які види адміністративних стягнень ви знаєте?
4. У чому полягають особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх осіб?
5. Висловіть свою думку, чим небезпечні адміністративні правопорушення та злочини.
6. Які підстави необхідні для притягнення особи до кримінальної відповідальності?
7. Які види кримінальних покарань вам відомі?
8. У чому полягають особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб?
9. Чи доводилося вам мати справу чи бути свідком адміністративних правопорушень? Яку відповідальність нестимуть (чи понесли), на вашу думку, правопорушники/правопорушниці?
10. У якому віці настає кримінальна відповідальність?
- 11*. Висловіть свою точку зору щодо доцільності застосування різних видів покарань, а також скасування деяких із них або запровадження нових видів покарань.
- 12*. Доведіть, що норми Кримінального кодексу України передбачають гуманні підходи до покарання неповнолітніх осіб.
- 13*. Які причини, на вашу думку, найбільше впливають на збільшення (або зменшення) кількості правопорушень?
- 14*. Запропонуйте шляхи, які сприяли б зменшенню злочинності серед неповнолітніх осіб.

15. З якого віку настає відповідальність за скоєння кримінальних правопорушень? Висловіте припущення, чому за окремі кримінальні правопорушення зменшено вік притягнення до кримінальної відповідальності.
- 16*. Чи є у вас пропозиції щодо підвищення або, навпаки, зменшення віку притягнення до відповідальності за окремі види кримінальних правопорушень?
- 17*. Пригадайте та висловіте припущення, які правопорушення скоїли герої відомої української казки про Колобка.
18. Порівняйте заходи впливу, що застосовують щодо неповнолітніх осіб, й адміністративні стягнення, які застосовують щодо дорослих правопорушників/правопорушниць.

Практичне заняття 8

Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб

(Інформацію щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель/учителька.)

- Проаналізуйте наведені ситуації. Визначте наявність правопорушення, хто його скоїв і буде притягнутий до відповідальності, користуючись витягом із Кримінального кодексу України (с. 153).
1. 17-річний одинадцятикласник П. вирішив викрасти автомобіль. Обравши автомобіль для викрадення, він з'ясував розпорядок дня його власника. Його одноліток Т., який працює на заводі слюсарем, на прохання П. зробив спеціальну відмичку. П., не маючи достатнього досвіду водія, умовив свого приятеля (водія таксі) відігнати машину на дачу своїх батьків. Операція пройшла успішно, але невдовзі поліція затримала всю групу.
  2. Група хлопців — 16-річні Андрій, Євген, Дмитро, 14-річний Віктор і 12-річні Руслан і Павло, перебуваючи в стані наркотичного сп'яніння та скориставшись відсутністю охоронця, який захворів, розбили камінням вікна школи, пошкодили вітрини кількох кіосків, а потім розкидали товари. Коли двоє перехожих спробували їх зупинити, старші хлопці накинулися на них, намагаючись збити з ніг. Лише поліцейський наряд зупинив їхні дії.
  3. На сімейне свято до громадянина К. завітали кілька друзів із сім'ями. Невдовзі діти господаря та гостей зайшли в одну з кімнат, де син господаря демонстрував їм колекцію старовинної вогнепальної зброї батька. Гості розглядали колекцію, дехто навіть пробував натискати на спускові гачки. Раптом з однієї з рушниць, яку тримав у руках 13-річний хлопчик, що здавався небоездатною, пролунав постріл. Куля влучила в 9-річну доньку одного з гостей, яка стояла поруч. Вона отримала тяжке поранення, але завдяки вчасній допомозі залишилася живою.
  4. У магазині «Дитячий світ» несподівано спрацювала сигналізація. Отримавши сигнал, на місце пригоди прибув наряд поліції. Винуватцями тривоги виявилися два п'ятикласники, які перед закриттям магазину сховалися. Потім вони набрали іграшок і спробували зникнути, але спрацювала сигналізація.
  5. Двоє пасажирів без квитків — 14 та 16 років — відмовилися сплатити штраф контролеру. Коли їм запропонували залишити салон тролейбуса, пасажирів зробили це, але й виштовхали контролера. На зупинці порушники накинулися на контролера й почали його бити. Поліцейський затримав порушників, які виявилися нетверезими.

З Кримінального кодексу України

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на кримінальну протиправну самовпевненість і кримінальну протиправну недбалість.

2. Необережність є кримінальною протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

3. Необережність є кримінальною протиправною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити.

Стаття 26. Поняття співучасті

Співучастю в кримінальному правопорушенні є умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення.

Стаття 27. Види співучасників

1. Співучасниками кримінального правопорушення, разом із виконавцем, є організатор, підбурювач і пособник.

2. Виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка в співучасті з іншими суб'єктами кримінального правопорушення безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що, відповідно до закону, не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила кримінальне правопорушення, передбачене цим Кодексом.

3. Організатором є особа, яка організувала вчинення кримінального правопорушення (кримінальних правопорушень) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка створила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

4. Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або в інший спосіб умовила іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення.

5. Пособником є особа, яка порадами, указівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, знаряддя чи засоби вчинення кримінального правопорушення, сліди кримінального правопорушення чи предмети, здобуті кримінально протиправним шляхом, придбати чи збути такі предмети або в інший спосіб сприяти приховуванню кримінального правопорушення.

6. Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, знарядь і засобів учинення кримінального правопорушення, слідів кримінального правопорушення чи предметів, здобутих кримінально протиправним шляхом, або придбання чи збут таких предметів. (...)

Перевірте себе

1. Пригадайте, що означають ці поняття: «власність», «споживач», «шлюб», «трудовий договір», «злочин», «співучасть».
2. Порівняйте:
  - усиновлення, опіку та піклування, патронат;
  - прийомну сім'ю та дитячий будинок сімейного типу;
  - кримінальне та адміністративне правопорушення.
3. У яких випадках неповнолітня особа може отримати повну цивільну дієздатність?
4. Як ви можете захистити свої цивільні права?
5. Які права має споживач/споживачка?
6. Які права й обов'язки мають батьки та діти?
7. Які пільги надають неповнолітнім працівникам/працівницям?
8. Які елементи має склад правопорушення?
9. Які особливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб?

Тестові завдання

1. Визначте, яка особа на території України має неповну цивільну дієздатність
  - А** 12-річний школяр
  - Б** 17-річна дівчина, яка виховує доньку
  - В** 16-річний студент коледжу зв'язку
  - Г** громадянин, який, відповідно до рішення суду, унаслідок психічної хвороби не може розуміти значення власних дій і контролювати їх
  - Д** 43-річний громадянин Польщі Ч., який постійно проживає у Львові та працює в місцевій газеті
2. Визначте, з якого віку особа має повну цивільну дієздатність
  - А** з моменту народження
  - Б** з моменту здобуття повної середньої освіти
  - В** з моменту одруження неповнолітньої особи
  - Г** з моменту вступу до вищого навчального закладу
  - Д** із 16 років
3. Визначте шлюбний вік, установлений законодавством України
  - А** чоловіки — 18 років, жінки — 17 років
  - Б** чоловіки — 17 років, жінки — 18 років
  - В** чоловіки — 16 років, жінки — 17 років
  - Г** чоловіки — 17 років, жінки — 16 років
  - Д** чоловіки та жінки — 18 років
4. Після п'яти років спільного життя подружжя вирішило розірвати шлюб. Дітей воно не мало. Подружжя домовилося щодо розподілу майна, місця проживання кожного з них після припинення шлюбу та підготувало спільну заяву. Як можна розірвати їхній шлюб?
  - А** шляхом визнання шлюбу недійсним за рішенням суду
  - Б** шляхом прийняття судом рішення про розлучення
  - В** шляхом прийняття органом реєстрації актів громадянського стану рішення про розлучення
5. Визначте, у якому із зазначених випадків можлива реєстрація шлюбу
  - А** якщо один/одна із тих, хто бере шлюб, визнаний судом недеєздатним

- Б** якщо один/одна із тих, хто бере шлюб, раніше перебував у шлюбі
В якщо ті, хто беруть шлюб, є двоюрідними братом і сестрою
Г якщо ті, хто беруть шлюб, мають інвалідність
6. Укажіть, яка тривалість робочого тижня встановлена для неповнолітніх осіб у віці від 16 до 18 років, які працюють під час канікул
- А** 12 годин
Б 24 години
В 36 годин
Г 40 годин
Д 42 години
7. Визначте, який із зазначених документів обов'язково має бути поданий 15-річним випускником 9 класу, який уперше влаштовується на роботу кур'єром
- А** трудова книжка
Б свідоцтво про закінчення 9 класу
В паспорт
Г характеристика зі школи
Д довідка про знання державної мови
8. Визначте, яку мінімальну тривалість відпустки встановлено для неповнолітніх працівників/працівниць
- А** 20 календарних днів
Б 24 календарних дні
В 30 календарних днів
Г 31 календарний день
Д 48 календарних днів
9. Визначте, у якому випадку скоєно кримінальне правопорушення
- А** 17-річний слюсар запізнився на роботу без поважних причин, унаслідок чого підприємству завдано великих збитків
Б 15-річний водій мопеда перевищив швидкість, унаслідок чого сталася дорожньо-транспортна пригода й загинула людина
В 16-річна дівчина перейшла дорогу на червоне світло світлофора
Г 13-річний хлопець свідомо пошкодив дорогу автомашину сусіда
10. Визначте, яке покарання є кримінальним
- А** арешт
Б попередження
В догана
Г позбавлення водійських прав
11. Визначте, у якому із зазначених випадків угоди укладено з порушенням вимог закону
- А** 11-річний хлопчик купив у магазині хліб
Б 15-річна дівчина за згодою батьків подарувала подрузі годинник
В 16-річний хлопець обміняв подарований йому фотоапарат на плеєр, не повідомивши про це батьків
Г 17-річна дівчина за власним рішенням подарувала своєму чоловіку коштовну обручку, отриману в спадщину від діда
Д 17-річний хлопець на зароблені гроші придбав магнітофон

- 12.** Оберіть, яке формулювання найточніше визначає порядок, у якому неповнолітня особа у віці з 14-ти до 18-ти років відповідає за завдану нею шкоду
- А** відшкодовує шкоду повністю самостійно
  - Б** відшкодовують батьки неповнолітнього
  - В** відшкодовує шкоду самостійно, а в разі недостатності коштів та майна, відповідають батьки чи особи, що їх замінюють
  - Г** відшкодовують неповнолітні та їхні батьки в порядку солідарної відповідальності
- 13.** Визначте, у якому із зазначених випадків шлюб укладено з порушенням вимог закону
- А** 50-річний чоловік та 20-річна дівчина провели обряд вінчання в церкві та зареєстрували шлюб у відділі РАЦСу
  - Б** із дозволу завідуючої відділом РАЦСу та батьків уклали шлюб 17-річна дівчина та 19-річний юнак, які чекають дитину
  - В** без згоди батьків уклали у Палаці урочистих подій шлюб 19-річна дівчина та 20-річний юнак
  - Г** уклали шлюб 20-річна дівчина та 22-річний юнак, який за вироком суду відбуває покарання у вигляді довічного позбавлення волі
  - Д** 19-річний хлопець із дозволу батьків уклав шлюб із 26-річною дівчиною, яка була раніше одружена
- 14.** Яке майно в разі розлучення подружжя та поділу майна вважатиметься особистою власністю чоловіка (за відсутності шлюбного контракту)
- А** квартира, придбана під час перебування в шлюбі на гонорар, отриманий чоловіком
  - Б** автомашина, яка подарована дружині чоловіком до 10-річчя шлюбу
  - В** золота обручка з коштовним камінням, подарована дружиною чоловікові до 40-річчя
  - Г** стоматологічне обладнання, придбане під час шлюбу для роботи чоловіка-стоматолога
  - Д** дача, яка належала дружині до вступу в шлюб
- 15.** Визначте, яке із зазначених адміністративних стягнень може бути накладено виключно судом
- А** штраф
  - Б** попередження
  - В** адміністративний арешт
  - Г** позбавлення спеціального права
  - Д** оплатне вилучення предмета правопорушення
- 16.** Визначте, за яке з вказаних кримінальних правопорушень відповідальність передбачена з 16-ти років
- А** крадіжка
  - Б** убивство
  - В** завдання тяжких тілесних ушкоджень
  - Г** хуліганство
  - Д** відмова свідка від давання показань

Розділ 5

ЯКЩО ПРАВО — ЦЕ ПРОФЕСІЯ

§ 24. Світ юридичних професій

У попередніх розділах підручника неодноразово йшлося про представників різних юридичних професій. Чим же вони займаються? Як здобути юридичну освіту й отримати професію?

- *Пригадайте, про які спеціальності правознавців йшлося в попередніх параграфах, про які юридичні професії ви чули раніше.*

1. Професія «юрист»

Право створюється органами держави, і тому не дивно, що чимало юридичних спеціальностей пов'язано з державною службою.

Однією з гілок влади в будь-якому демократичному суспільстві є суд. Діяльності судів в Україні присвячено спеціальні розділи Конституції України — «Правосуддя» і «Конституційний Суд України». Основна роль у будь-якому суді належить суддям, які від імені держави здійснюють правосуддя. Обов'язковою умовою для отримання посади *судді* є наявність вищої юридичної освіти. Суди розглядають кримінальні справи, вирішують суперечки, пов'язані із цивільними, сімейними, трудовими й земельними відносинами. Існує також Конституційний Суд України, який розглядає питання відповідності нормативних актів Конституції України.

При розгляді справи суддя повинен бути неупередженим, підкорятися закону. Він приймає рішення іменем України, тому від його рішень значною мірою залежить авторитет держави. Символом правосуддя є богиня Феміда, яка тримає в руках ваги, а очі її закриті пов'язкою для забезпечення неупередженості.

Важливі функції покладено й на *нотаріусів*. Ці посадовці завіряють копії документів, засвідчують заповіти, довіреності тощо. Нотаріус у своїй діяльності повинен бути дуже відповідальним, іноді навіть прискіпливим. Від того, як він виконує свої обов'язки, іноді залежить благополуччя людей. Засвідчуючи документи, нотаріус повинен перевірити їх відповідність до вимог закону, з'ясувати, чи розуміє особа зміст документів, які вона підписує, і пояснити їхній зміст. Якщо в нього виникає сумнів щодо законності документа або в тому, що він підписаний за власною волею, нотаріус має право й навіть зобов'язаний відмовити в його засвідченні. Чимало юристів працює в державних адміністраціях, у податкових органах і багатьох інших державних органах і структурах. Правознавці працюють не лише в державних організаціях чи структурах. Найвідомішою юридичною спеціальністю є робота *адвоката*. В Україні створено систему адвокатури.

Адвокатура — добровільне недержавне професійне об'єднання, яке забезпечує захист законних прав та інтересів людей, організацій і надає їм юридичну допомогу.

Саме до адвоката люди звертаються, коли необхідно допомогти скласти заяву, договір чи інший юридичний документ. Дуже важливим завданням адвокатів є захист людей у разі кримінального переслідування — як під час досудового слідства, так і в суді.

Чимало юристів працює в різноманітних фірмах, організаціях тощо. Будь-яка організація у своїй діяльності має справу з нормами права. Це укладання різноманітних договорів і з іншими організаціями, і з власними працівниками. Існують також суперечки, у яких юрист — представник фірми — повинен відстоювати інтереси своєї організації. Таких працівників, як правило, називають юридичними консультантами — *юрисконсультами*. Ця робота досить специфічна, адже юрист повинен не лише добре знати право, а й розумітися на тому бізнесі, у тій справі, якою займається фірма, організація.

2. Правоохоронні органи в Україні

Мабуть, кожному з вас доводилося бути свідком ситуації, коли хтось порушував закон. Юнак у нетверезому стані вчинив бійку на вулиці. Вашого знайомого неправочинно, на ваш погляд, звільнили з роботи. Порушено правила проведення виборів депутатів. Не в кожній із цих ситуацій для встановлення справедливості достатньо лише ваших дій. Потрібна допомога держави, її органів. Таких ситуацій, на жаль, чимало. Отже, існують спеціальні органи, які спостерігають за дотриманням законів і в разі потреби допомагають людині. Серед внутрішніх функцій, що виконує держава, найважливіші — забезпечення законності й правопорядку, захист законних прав і свобод громадян та організацій. Для охорони правопорядку, суспільних відносин, контролю за дотри-

манням норм права створюють правоохоронні органи. До них належать органи внутрішніх справ України. Служба безпеки (СБУ), органи Міністерства юстиції України тощо. Усі правоохоронні органи у своїй діяльності керуються Конституцією України та законами України, зобов'язані поважати права громадян. Під час виконання завдань вони взаємодіють між собою, а також із громадянами, їхніми об'єднаннями, трудовими колективами. Водночас співробітники правоохоронних органів повинні бути незалежними від політичного впливу, вони не мають права бути членами політичних партій.

З усіх правоохоронних органів вам найбільше відома Національна поліція України. Кожного дня ми бачимо на вулицях патрульних поліцейських, багатьом доводилося спілкуватися з дільничними інспекторами. Діяльність поліції регулює Закон України «Про Національну поліцію».

З історії українського права

Корецький Володимир (1890–1984) — видатний український правознавець, доктор юридичних наук, академік АН УРСР. Досліджував проблеми міжнародного права.

Уперше фотографування злочинців для створення відповідної картотеки було запроваджено в Брюсселі (Бельгія) у 1843 р.

Перше вдале впізнання виявленого тіла загиблого, що дало змогу розкрити вбивство, було здійснено в 1889 р. в м. Ліоні (Франція).

Упізнавання злочинців за відбитками пальців рук уперше почали застосовувати в Аргентині в 1896 р.

Перша в історії екстрадиція — видавання підозрюваного або злочинця іншій країні для його притягнення до відповідальності — була здійснена в 1290 р. до н. е. за домовленістю між фараоном Рамзесом II і царем хеттів.

Основні завдання поліції — забезпечення публічної безпеки й порядку, охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства та держави, протидія злочинності.

Поліція здійснює досудове розслідування в кримінальних справах, регулює дорожній рух і здійснює контроль за дотриманням Правил дорожнього руху, правил і порядку зберігання та використання зброї, боеприпасів, вибухових речовин і матеріалів.

Співробітникам поліції надано відповідні права. Вони мають право вимагати припинення правопорушень (ці вимоги обов'язкові для виконання), затримувати правопорушників для встановлення особи або в разі підозри в скоєнні ними кримінального правопорушення. Поліцейський може проводити особистий поверхневий огляд осіб, входити (у випадках, зазначених у законі) до житла й інших приміщень під час виконання своїх обов'язків, має право зберігати, носити й застосовувати зброю.

Застосовувати зброю дозволено тоді, коли є загроза життю та здоров'ю громадян або співробітника поліції, для відбиття нападу на об'єкти, що охороняються, для затримання злочинців, які намагаються втекти, тощо. Перед застосуванням зброї поліцейський повинен, відповідно до обставин, попередити про це. Зброя може бути

використана також для зупинення транспортного засобу, водій якого створює загрозу для людей, для знешкодження тварини, що становить небезпеку. Крім того, поліція має право застосовувати спеціальні засоби — кайданки, гумові кийки, газові засоби, водомети тощо, а також службових собак і коней. Кожний випадок використання зброї та спеціальних засобів перевіряють керівники органів поліції, а застосування зброї — прокуратура. У разі порушення закону поліцейський, залежно від наслідків, може бути притягнутий до дисциплінарної або навіть кримінальної відповідальності.

На службу в поліцію можуть бути прийняті за власним бажанням громадяни України віком від 18 років, які мають повну загальну середню освіту, володіють українською мовою, мають належний стан здоров'я, високі ділові та моральні якості. Уступаючи на службу в поліцію, громадянин складає присягу.

Правоохоронним органом є також *Служба безпеки України (СБУ)* — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Її діяльність регламентує Закон України «Про Службу безпеки України». СБУ в інтересах держави здійснює розвідку й контррозвідку, організовує захист державних таємниць України, бере участь у боротьбі з корупцією, організованою злочинністю. У складі СБУ є спеціальні підрозділи, що виконують найскладніші завдання для боротьби з терористами — визволяють заручників, знешкоджують повітряних піратів, які захопили літак, тощо.

Особливе місце в системі держави посідають *органи прокуратури*. У Конституції України визначено завдання прокуратури в Україні. Саме представник прокуратури *виступає в суді, обвинувачуючи злочинця*, доводячи його вину. Прокуратура здійснює процесуальне керівництво

З історії українського права

Недбайло Петро (1907–1974) — український учений-правознавець, доктор юридичних наук, член-кореспондент АН УРСР.

досудовим розслідуванням, нагляд за негласними й іншими слідчими та розшуковими діями органів правопорядку. За Конституцією України, працівники прокуратури можуть в окремих випадках представляти інтереси держави в суді.

До правоохоронних органів належать також *державна прикордонна служба, митні*

органи. Вони забезпечують дотримання порядку на кордонах держави — контролюють його перетинання громадянами, забезпечують сплату мита — спеціальних виплат за вивіз з України чи ввезення товарів і матеріалів. Якщо вам доведеться перетинати кордон нашої держави, останніми, хто проведжатиме вас біля лінії кордону, будуть митники й прикордонники. Податківці забезпечують виконання законів про податки громадянами, установами й організаціями.

У складі правоохоронних органів юристи займаються різною роботою. **Слідчі** проводять досудове розслідування кримінальної справи, збирають інформацію про скоєне кримінальне правопорушення, установлюють його винуватця. Важливу роль відіграють **оперативні працівники** — ті, хто розшукує правопорушників, затримує їх. Робота цих юристів не дуже помітна, вони не мають права афішувати свою роботу та досягнення, але надзвичайно важлива. Від успіху роботи кожного з них залежить безпека нашого існування.

3. Як стати юристом/юристкою

Щоб оволодіти однією з юридичних професій, насамперед потрібно здобути відповідну освіту. Перші кроки до оволодіння таємницями юридичної науки ви зробили на уроках з основ правознавства. Дехто з вас продовжить вивчення правознавства в старшій школі.

Однак справжнім професійним юристом можна стати, лише здобувши вищу юридичну освіту. Нині в Україні існує чимало вищих навчальних закладів, які готують юристів.

Ось деякі з них, найвідоміші й найавторитетніші:

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків); Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Національний університет

Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого.
м. Харків

Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка

«Одеська юридична академія»; юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка; Національна академія Служби безпеки України (м. Київ); Національна академія внутрішніх справ (м. Київ); Харківський національний університет внутрішніх справ; Університет державної фіскальної служби України (м. Ірпінь, Київська область).

Якщо ви бажаєте стати правоохоронцем, вам потрібно обирати шлях до навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України тощо.

Завершивши навчання у вищому навчальному закладі юридичного профілю та здобувши відповідну вищу освіту, ви зможете розпочати шлях до вершин професійної майстерності.

Подивіться в інтернеті

<https://www.npu.gov.ua> — сайт Національної поліції України; <http://www.gp.gov.ua/ua/dskon.html> — сайт офіса Генерального прокурора; <https://ssu.gov.ua/ua/> — сайт Служби безпеки України.

Запам'ятайте: *суд, Національна поліція України, Служба безпеки України, прокуратура України.*

Запитання та завдання

1. Які правоохоронні органи ви знаєте?
2. Які функції виконує Національна поліція України?
3. Які завдання виконує прокуратура України?
4. Висловте свою думку щодо того, чому Службу безпеки України називають спеціальною службою.
5. Порівняйте відомі вам правоохоронні органи (їхні функції, структури, форми діяльності й участі в правоохоронній діяльності). Для відповіді, крім тексту підручника, використайте додаткові джерела інформації (книжки, засоби масової інформації тощо).
6. На основі вашого життєвого досвіду, спілкування з батьками й іншими дорослими людьми, повідомлень засобів масової інформації проаналізуйте, як нині змінюється роль різних правоохоронних органів.
7. Знайдіть повідомлення в засобах масової інформації, які визначають діяльність правоохоронних органів України.
8. Користуючись витягом із Закону «Про Національну поліцію», зімітуйте ситуації спілкування із співробітниками поліції.
  - а) Ви за дорученням батьків їдете до бабусі. На вулиці неподалік від залізничного вокзалу (чи автобусної зупинки) вас зупинив співробітник поліції та вимагає пред'явити документи й дати оглянути ваші речі;
  - б) до вас додому ввечері подзвонив співробітник поліції, представившись дільничним офіцером, вимагає впустити його до квартири з метою її огляду;
  - в) ви з батьками їдете на автомобілі на відпочинок. На заміській дорозі вас зупиняє поліцейський і пропонує пред'явити документи на автомобіль і

- водійське посвідчення, а також дати можливість оглянути автомобіль, відкривши багажник;
- г) ви йдете по вулиці до школи. На звичайному маршруті до школи вас зупиняє поліцейський, який пропонує пройти по сусідній вулиці у зв'язку з поліцейською операцією, яка проходить поруч. Однак, виконавши цю вимогу, ви запізнитесь до школи, тому ви просите пропустити вас.

Із Закону України «Про Національну поліцію»

Стаття 17. Поліцейський

1. Поліцейським є громадянин України, який склав Присягу поліцейського, проходить службу на відповідних посадах у поліції та якому присвоєно спеціальне звання поліції.

2. Поліцейський має службове посвідчення та спеціальний жетон. Зразки та порядок видання службових посвідчень і спеціальних жетонів затверджує Міністр внутрішніх справ України.

Стаття 18. Основні обов'язки поліцейського

2. (...) Поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження й часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний ужити необхідних заходів із метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції.

3. Звертаючись до особи, або у разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на її вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук. (...)

Стаття 29. Вимоги до поліцейського заходу

1. Поліцейський захід — це дія або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права та свободи людини й застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень.

2. Поліцейський захід застосовується виключно для виконання повноважень поліції. Обраний поліцейський захід має бути законним, необхідним, пропорційним та ефективним. (...)

Стаття 31. Превентивні поліцейські заходи

1. Поліція може застосовувати такі превентивні заходи:

- 1) перевірка документів особи;
- 2) опитування особи;
- 3) поверхова перевірка й огляд;
- 4) зупинення транспортного засобу;

- 5) вимога залишити місце й обмеження доступу до визначеної території;
- 6) обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю;
- 7) проникнення до житла чи іншого володіння особи; (...)
- 11) поліцейське піклування.

2. Під час проведення превентивних поліцейських заходів поліція зобов'язана повідомити особі про причини застосування до неї превентивних заходів, а також довести до її відома нормативно-правові акти, на підставі яких застосовуються такі заходи.

Стаття 32. Перевірка документів особи

1. Поліцейський має право вимагати в особи пред'явлення нею документів, що посвідчують особу, та/або документів, що підтверджують відповідне право особи, у спосіб, який дає можливість поліцейському прочитати та зафіксувати дані, що містяться в документах, у таких випадках:

- 1) якщо особа має зовнішні ознаки, подібні до зовнішніх ознак особи, яка перебуває в розшуку, або безвісно зниклої особи;
- 2) якщо існує достатньо підстав уважати, що особа вчинила або має намір учинити правопорушення;
- 3) якщо особа перебуває на території чи об'єкті із спеціальним режимом або в місці здійснення спеціального поліцейського контролю;
- 4) якщо в особі є зброя, боєприпаси, наркотичні засоби й інші речі, обіг яких обмежений або заборонений, або для зберігання, використання чи перевезення яких потрібен дозвіл, якщо встановити такі права по-іншому неможливо;
- 5) якщо особа перебуває в місці вчинення правопорушення або дорожньо-транспортної пригоди, іншої надзвичайної події;
- 6) якщо зовнішні ознаки особи чи транспортного засобу або дії особи дають достатні підстави вважати, що особа причетна до вчинення правопорушення, транспортний засіб може бути знаряддям чи об'єктом вчинення правопорушення. (...)

Стаття 34. Поверхова перевірка

1. Поверхова перевірка як превентивний поліцейський захід є здійсненням візуального огляду особи, проведенням по вбранні особи рукою, спеціальним приладом або засобом, візуальним оглядом речі або транспортного засобу.

2. Поліцейський для здійснення поверхової перевірки особи може зупиняти осіб та/або оглядати їх, якщо існує достатньо підстав уважати, що особа має при собі річ, обіг якої заборонено чи обмежено або яка становить загрозу життю чи здоров'ю такої особи або інших осіб.

3. Поверхова перевірка здійснюється поліцейським відповідної статті. У невідкладних випадках поверхову перевірку може здійснити будь-

який поліцейський лише з використанням спеціального приладу або засобу.

4. Поліцейський може здійснювати поверхову перевірку речі або транспортного засобу:

1) якщо існує достатньо підстав уважати, що в транспортному засобі знаходиться правопорушник або особа, свобода якої обмежується в незаконний спосіб;

2) якщо існує достатньо підстав уважати, що в транспортному засобі знаходиться річ, обіг якої заборонено чи обмежено або яка становить загрозу життю чи здоров'ю такої особи або інших осіб;

3) якщо існує достатньо підстав уважати, що річ або транспортний засіб є знаряддям учинення правопорушення та/або знаходиться в тому місці, де може бути скоєно кримінальне правопорушення, для запобігання якого необхідно провести поверхову перевірку.

5. Поверхова перевірка речі або транспортного засобу здійснюється шляхом візуального огляду речі та/або транспортного засобу або візуального огляду салону та багажника транспортного засобу. Поліцейський при здійсненні поверхової перевірки має право вимагати відкрити багажник та/або двері салону.

6. Під час поверхової перевірки речі або транспортного засобу особа повинна самостійно показати поліцейському вміст особистих речей чи транспортного засобу. (...)

Стаття 38. Проникнення до житла чи іншого володіння особи

1. Поліція може проникнути до житла чи іншого володіння особи без умотивованого рішення суду лише в невідкладних випадках, пов'язаних із:

1) рятуванням життя людей та цінного майна під час надзвичайних ситуацій;

2) безпосереднім переслідуванням осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення;

3) припиненням злочину, що загрожує життю осіб, які знаходяться в житлі або іншому володінні.

2. Проникнення поліцейського до житла чи іншого володіння особи не може обмежувати її права користуватися власним майном.

3. Про застосування вказаного поліцейського заходу обов'язково складається протокол. (...)

Стаття 41. Поліцейське піклування

1. Поліцейське піклування може здійснюватися щодо:

1) неповнолітньої особи віком до 16 років, яка залишилася без догляду;

2) особи, яка підозрюється у втечі з психіатричного закладу чи спеціалізованого лікувального закладу, де вона утримувалася на підставі судового рішення;

3) особи, яка має ознаки вираженого психічного розладу й створює реальну небезпеку людям, які її оточують, чи собі;

4) особи, яка перебуває в публічному місці й унаслідок сп'яніння втратила здатність самостійно пересуватися чи створює реальну небезпеку тим, хто її оточує, або собі.

Поліцейське піклування має наслідком щодо:

1) осіб, зазначених у пункті 1 частини першої цієї статті, — передання батькам або усиновителям, опікунам, піклувальникам, органам опіки та піклування;

2) осіб, зазначених у пунктах 2, 3 частини першої цієї статті, — передання відповідному закладу;

3) осіб, зазначених у пункті 4 частини першої цієї статті, — передання в спеціальний лікувальний заклад чи до місця проживання.

2. Поліцейський зобов'язаний негайно повідомити особі зрозумілою для неї мовою підставу застосування поліцейського заходу, а також роз'яснити право отримувати медичну допомогу, давати пояснення, оскаржувати дії поліцейського, негайно повідомити інших осіб про її місце перебування.

Повідомлення про права та їх роз'яснення поліцейським може не проводитися у випадку, коли є достатні підстави вважати, що особа не може усвідомлювати свої дії і керувати ними. (...)

6. Поліцейський зобов'язаний надати особі можливість негайно повідомити про своє місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи.

Поліцейський зобов'язаний негайно повідомити батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування про місце перебування неповнолітньої особи.

Стаття 42. Поліцейські заходи примусу

1. Поліція під час виконання повноважень, визначених цим Законом, уповноважена застосовувати такі заходи примусу:

- 1) фізичний вплив (сила);
- 2) застосування спеціальних засобів;
- 3) застосування вогнепальної зброї.

2. Фізичним впливом є застосування будь-якої фізичної сили, а також спеціальних прийомів боротьби з метою припинення протиправних дій правопорушників.

3. Спеціальні засоби як поліцейські заходи примусу — це сукупність пристроїв, приладів і предметів, спеціально виготовлених, конструктивно призначених і технічно придатних для захисту людей від ураження різними предметами (у тому числі від зброї), тимчасового (відворотного) ураження людини (правопорушника, супротивника), пригнічення чи обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, що її оточують, з чітким регулюванням підстав і правил застосування таких засобів і службових тварин.

9. Користуючись наведеним витягом із Кримінального процесуального кодексу України, зімітуйте судове засідання в одній з кримінальних справ.
1. Громадянин Р. 25 жовтня 2016 р. близько 20.00 повертався з роботи додому. На перехресті вулиць до нього підійшли двоє молодиків (як пізніше з'ясувалося — 22-річний П. та 15-річний К.) і почали його бити, намагаючись відібрати мобільний телефон, гаманець та інші цінні речі. Поваливши Р. на землю, вони нанесли йому удари ногами, обшукали кишені й, забравши цінні речі, утекли. Громадянка, яка побачила подію з вікна, викликала «швидку допомогу» і поліцію, а невдовзі патруль поліції затримав підозрюваних. Зібрані під час досудового розслідування матеріали були передані до суду.
  2. Пізно ввечері взимку Б. та Т. поверталися із сусіднього селища з кіно. За 3 км від селища вони зустріли С., який у нетверезому стані повертався додому. Вирішивши пограбувати С., вони вихопили в нього сумку, а потім, подолавши опір, забрали в нього одяг і взуття, після чого зникли з місця події. Наступного дня С. був знайдений мертвим, смерть настала від переохолодження. Слідство збило матеріали про подію та передало їх до суду. Визначте учасників засідання (головуючий — суддя, секретар судового засідання, прокурор — державний обвинувачувач, адвокат, обвинувачений (чи обвинувачена), потерпілий, свідки тощо).
Для визначення порядку дій учасників скористайтеся витягом із кодексу.

З Кримінального процесуального кодексу України

Процедура судового розгляду

Стаття 342. Відкриття судового засідання

1. У призначений для судового розгляду час головуючий відкриває судові засідання і оголошує про розгляд відповідного кримінального провадження. (...)

Стаття 344. Оголошення складу суду і роз'яснення права відводу

1. (...) головуючий оголошує склад суду, прізвище запасного судді, якщо він призначений, прізвища прокурора, потерпілого, цивільного позивача, обвинуваченого, захисника, цивільного відповідача, представників та законних представників, перекладача, експерта, спеціаліста, секретаря судового засідання. (...)

Стаття 346. Заборона присутності свідків у залі судового засідання

1. Перед початком судового розгляду головуючий дає розпорядження про видалення свідків із залу судового засідання. (...)

Стаття 347. Початок судового розгляду

- (...) 2. Судовий розгляд починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта.

Стаття 348. Роз'яснення обвинуваченому суті обвинувачення

1. Після оголошення обвинувачення головуючий установлює особу обвинуваченого, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, міс-

це й дату народження, місце проживання, заняття та сімейний стан, роз'яснює йому суть обвинувачення та запитує, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винним і чи бажає давати показання.

Якщо обвинувачених декілька, головуючий здійснює зазначені дії щодо кожного з них. (...)

Стаття 349. Визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження

1. (...) головуючий з'ясовує думку учасників судового провадження про те, які докази потрібно дослідити, та про порядок їх дослідження. Докази зі сторони обвинувачення досліджуються в першу чергу, а зі сторони захисту — у другу. (...)

4. Допит обвинуваченого здійснюється обов'язково, крім випадку, якщо він відмовився від давання показань. (...)

Стаття 351. Допит обвинуваченого

1. Допит обвинуваченого починається з пропозиції головуючого надати показання щодо кримінального провадження, після чого обвинуваченого першим допитує прокурор, а потім захисник. Після цього обвинуваченому можуть бути поставлені запитання потерпілим, іншими обвинуваченими, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим і суддями. Крім того, головуючий має право протягом усього допиту обвинуваченого ставити йому запитання для уточнення й доповнення його відповідей. (...)

Стаття 352. Допит свідка

1. Перед допитом свідка головуючий установлює відомості про його особу й з'ясовує стосунки свідка з обвинуваченим і потерпілим. Крім того, головуючий з'ясовує чи отримав свідок пам'ятку про права й обов'язки свідка, чи зрозумілі вони йому, і в разі необхідності роз'яснює їх, а також з'ясовує, чи не відмовляється він з підстав, установлених цим Кодексом, від давання показань, і попереджає його про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та завідомо неправдиві показання.

2. Якщо перешкод для допиту свідка не встановлено, головуючий у судовому засіданні приводить його до присяги такого змісту:

«Я, (прізвище, ім'я та по батькові), присягаю говорити суду правду і лише правду». (...)

Стаття 355. Пред'явлення для впізнання

1. Свідкові, потерпілому, обвинуваченому під час судового розгляду можуть бути пред'явлені для впізнання особа чи річ.

2. Пред'явлення для впізнання проводиться після того, як особа, яка впізнає, під час допиту вкаже на ознаки, за якими вона може впізнати особу чи річ.

3. Під час пред'явлення особи чи речі для впізнання особа, яка впізнає, повинна зазначити, чи впізнає вона особу або річ і за якими саме ознаками. (...)

Стаття 357. Дослідження речових доказів

1. Речові докази оглядаються судом, а також подаються для ознайомлення учасникам судового провадження, а в разі необхідності — також іншим учасникам кримінального провадження. Особи, яким подані для ознайомлення речові докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з річчю та її оглядом. (...)

Стаття 364. Судові дебати

1. У судових дебатах виступають прокурор, потерпілий, його представник і законний представник, цивільний позивач, його представник і законний представник, цивільний відповідач, його представник, обвинувачений, його законний представник, захисник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. (...)

5. Учасники судового провадження мають право в судових дебатах посилатися лише на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні. Якщо під час судових дебатів виникне потреба подати нові докази, суд відновлює з'ясування обставин, установлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами, після закінчення якого знову відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин.

6. Суд не має права обмежувати тривалість судових дебатів певним часом. Головуючий має право зупинити виступ учасника дебатів, якщо він після зауваження повторно вийшов за межі кримінального провадження, що здійснюється, чи повторно допустив висловлення образливого або непристойного характеру, і надати слово іншому учаснику дебатів.

7. Після закінчення промов учасники судових дебатів мають право обмінятися репліками. Право останньої репліки належить обвинуваченому або його захиснику.

Стаття 365. Останнє слово обвинуваченого

1. Після оголошення судових дебатів закінченими суд надає обвинуваченому останнє слово.

2. Суд не має права обмежувати тривалість останнього слова обвинуваченого певним часом.

3. Ставити запитання обвинуваченому під час його останнього слова не дозволяється.

4. Якщо обвинувачений в останньому слові повідомить про нові обставини, які мають істотне значення для кримінального провадження, суд за своєю ініціативою або за клопотанням учасників судового провадження відновлює з'ясування обставин, установлених під час кримінального провадження, та перевірку їх доказами, після завершення яких відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин і надає останнє слово обвинуваченому.

Стаття 366. Вихід суду для ухвалення вироку

1. Після останнього слова обвинуваченого суд негайно виходить до нарадчої кімнати для ухвалення вироку, про що головуючий оголошує присутнім у залі судового засідання. (...)

Стаття 369. Види судових рішень

1. Судове рішення, у якому суд вирішує обвинувачення по суті, викладається у формі вироку.

2. Судове рішення, у якому слідчий суддя, суд вирішує інші питання, викладається у формі ухвали. (...)

Стаття 373. Види вироків

1. Виправдувальний вирок ухвалюється у разі, якщо не доведено, що:

1) учинено кримінальне правопорушення, у якому обвинувачується особа;

2) кримінальне правопорушення вчинене обвинуваченим;

3) у діянні обвинуваченого є склад кримінального правопорушення.

Виправдувальний вирок також ухвалюється при встановленні судом підстав для закриття кримінального провадження, передбачених пунктами 1 та 2 частини першої статті 284 цього Кодексу.

2. Якщо обвинувачений визнається винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, суд ухвалює обвинувальний вирок і призначає покарання, звільняє від покарання чи від його відбування у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, або застосовує інші заходи, передбачені законом України про кримінальну відповідальність.

3. Обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення в ході судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення. (...)

Стаття 376. Проголошення судового рішення

1. Судове рішення проголошується прилюдно негайно після виходу суду з нарадчої кімнати. Головуючий у судовому засіданні роз'яснює зміст рішення, порядок і строк його оскарження.

Словник

Адміністративне правопорушення (проступок) — протиправна, винна дія чи бездіяльність, за яку передбачено адміністративну відповідальність.

Аліменти — кошти, які зобов'язані сплачувати члени сім'ї на утримання своїх непрацездатних родичів (дітей, батьків тощо).

Апатрид — особа, яка не належить до громадянства жодної держави.

Біпатрид — особа, яка належить до громадянства більше ніж однієї держави.

Влада — можливість і здатність людини чи групи людей здійснювати свою волю, нав'язуючи її в разі потреби суспільству, іншим людям.

Влада державна — це різновид влади, що реалізується державою та її органами, здатність держави підпорядковувати поведінку й діяльність людей та об'єднань, що перебувають на її території.

Галузь права — сукупність норм права, що регулюють певну сферу суспільних відносин за допомогою визначеного методу правового регулювання.

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою й певною державою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки.

Деліктоздатність — здатність особи нести юридичну відповідальність.

Держава — це особлива форма організації суспільства за допомогою спеціального апарату управління, який захищає інтереси населення певної території, регулює відносини між членами суспільства, зокрема за допомогою примусу.

Дитина — фізична особа, яка не досягла 18 років.

Дієздатність — можливість особи своїми діями набувати юридичних прав та обов'язків, самостійно нести юридичну відповідальність.

Закон — документ, нормативний акт, який має вищу юридичну силу, приймається законодавчим органом держави в особливому порядку.

Звичай правовий — джерело права, що складається в процесі фактичного застосування протягом тривалого часу й санкціоноване державою.

Конституція — це Основний Закон держави, який приймається в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та підвищену стабільність, устанавлює основи життя суспільства й державного устрою.

Конфіскація — безоплатне вилучення власності особи відповідно до рішення суду.

Кримінальне правопорушення — передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення.

Мораль — це сукупність правил поведінки людини (соціальних норм), заснованих на критеріях добра і зла, порядності й непорядності, справедливості та несправедливості, які спираються на думку більшості членів суспільства та підтримуються, забезпечуються громадським осудом.

Монархія — це форма держави, коли вся влада в державі належить одній особі та, як правило, отримується в спадок.

Нормативно-правовий акт — офіційний документ, прийнятий (виданий) уповноваженим на це суб'єктом у визначених законом формі та порядку, який устанавлює норми права для неозначеного кола осіб і розрахований на неодноразове застосування.

Об'єкт правопорушення — те, проти чого скоюється правопорушення.

Права людини — це можливості людини існувати й розвиватися як особистість, задовольняти свої потреби, здебільшого закріплені законодавством.

Правовідносини — суспільні відносини, які регулюють норми права.

Правоздатність — можливість особи мати юридичні права й обов'язки.

Право суб'єктивне — можливість особи задовольняти свої потреби законним шляхом.

Право об'єктивне — система загальнообов'язкових, формально визначених норм, правил поведінки, що встановлюються й підтримуються державою та регулюють важливі суспільні відносини.

Правопорушення — це винна дія або бездіяльність особи, яка порушує встановлені норми права, завдає шкоди й тягне за собою юридичну відповідальність.

Правопорушник — особа, яка вчинила правопорушення у віці, коли вона може бути притягнута до юридичної відповідальності.

Прецедент правовий — рішення, прийняте компетентним органом держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації та визнане загальнообов'язковим для врегулювання аналогічних життєвих ситуацій у майбутньому, одне з джерел права.

Республіка — форма правління, за якої джерелом влади є народ, представники влади обираються на певний строк і несуть відповідальність за свої дії.

Референдум — прийняття рішень із найважливіших питань життя держави або окремої території шляхом голосування громадян.

Служба безпеки України (СБУ) — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Соціальні норми — правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в суспільстві та встановлені державою, суспільством, об'єднаннями громадян тощо.

Суб'єкт правопорушення — особа, яка сама або разом зі спілниками скоїла правопорушення.

Суб'єктивна сторона правопорушення — ставлення правопорушника до скоєного ним.

Суверенітет — це можливість держави самостійно розв'язувати всі питання свого внутрішнього життя й зовнішніх відносин, здійснювати владу та правосуддя на своїй території.

Трудовий договір — угода між власником підприємства або уповноваженою ним особою та працівником, за якою визначаються трудові обов'язки працівника, а власник чи уповноважена ним особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату.

Функції держави — основні напрями діяльності держави, що забезпечують здійснення завдань, заради яких вона створена.

Шлюб — це сімейний союз чоловіка та жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Юридична відповідальність — це обов'язок правопорушника перетерпіти певні негативні наслідки (санкції) за скоєне правопорушення, які визначаються в установленому законом порядку.

Юридична особа — організація, створена та зареєстрована в установленому законом порядку.

Юридичні факти — життєві обставини, унаслідок яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Основи теорії держави та права	
§ 1. Загальна характеристика держави	7
§ 2. Форма держави	13
§ 3–4. Поняття та види соціальних норм	21
<i>Практичне заняття 1. Соціальні норми в житті людей</i> . . .	30
Перевірте себе	34
Розділ 2. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність	
§ 5. Правовідносини	34
§ 6. Правопорушення	40
§ 7–8. Юридична відповідальність	44
<i>Практичне заняття 2. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння</i>	52
Перевірте себе	57
Розділ 3. Взаємозв'язок людини і держави	
§ 9. Конституція України	60
§ 10. Громадянство України.....	67
§ 11. Конституційні права, свободи й обов'язки людини та громадянина/громадянки	76
§ 12. Звернення громадян/громадянок	84
<i>Практичне заняття 3. Звернення громадян/громадянок</i>	87
§ 13–14. Органи державної влади в Україні	89
Перевірте себе	98
Розділ 4. Неповнолітні особи як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин	
§ 15. Неповнолітні особи в цивільних правовідносинах	101
<i>Практичне заняття 4. Власність неповнолітніх осіб</i>	107
§ 16. Ви — споживачі/споживачки	108
<i>Практичне заняття 5. Захист прав споживачів/споживачок</i>	113
§ 17. Шлюб і сім'я	116
§ 18. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей	121
<i>Практичне заняття 6. Улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування</i>	127

---

§ 19–20. Праця неповнолітніх осіб	129
<i>Практичне заняття 7. Працевлаштування</i> неповнолітніх осіб.....	137
§ 21. Адміністративні правопорушення. Злочини	138
§ 22–23. Адміністративна та кримінальна відповідальність.....	142
<i>Практичне заняття 8. Особливості адміністративної</i> та кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб.....	152
Перевірте себе	154

Розділ 5. Якщо право — це професія

§ 24. Світ юридичних професій.....	157
Словник	171